

Eleştirel Söylem Tutumundan Karşıt Kamusal Alan Yaratmaya Geçiş: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Abdülhamit'e Muhalefeti

Gökhan Kaya*

Özet: Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın sonunda içeride artan yönetsel meşruiyet açığına kapatmaya yönelik en ciddi çabayı II. Abdülhamit göstermiştir. Abdülhamit, ege-menliğini topluma nüfuz ettirmek için simgelerden, sembollerden, ritüel uygulamalardan, görsel içeriklerden yararlanmıştır. Abdülhamit'in iktidarını modern ve yeni araçlarla pekiştirme politikasına karşılık, İttihat ve Terakki Cemiyeti basın yoluyla meşruti yönetim yanlısı bir karşıt kamusal alan oluşturmaya çalışmıştır. Başka bir ifadeyle gazeteler hem Cemiyet'in düşüncelerini yaygınlaştırıp meşrulaştıran hem de Abdülhamit'in otokrat yönetiminin zararlarını ifşa ederek anayasal parlamenter yanlısı bir kamuoyu yaratmaya yönelik araçlar olmuştur. Bu çalışmada; Cemiyet'in gazeteleri aracılığıyla Abdülhamit'in otokrat monarşi rejimine karşı anayasal yönetim yanlısı bir karşıt kamusal alan yaratmayı amaçladığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler: İttihat ve Terakki Cemiyeti basını, karşıt kamusal alan, anayasal yönetim, II. Abdülhamit, istibdat.

The Transition from the Attitude of Critical Discourse to the Creation of Counter-Public Sphere: A Study on the Committee of Union and Progress's Opposition to Abdulhamid II.

Abstract: At the end of 19th century, the Ottoman state began to use modern techniques to solve the problems of governmental and legitimacy. Abdulhamid II made more effort in this regard. He made use of icons, symbols, rituals, practices and visual contents in order to penetrate his sovereignty to the Ottoman society. This new policy both took advantage of and contributed to the formation and penetration of the Hamidian regime. The Committee of Union and Progress (CUP) attempted to create a counter-public sphere constitutionalism-based public sphere via press against the oppressive regime of Abdulhamid II. In other words, in order to legitimize their ideas and opposition to the Hamidian regime, after the Abdulhamid's autocratic policies. This study will attempt to investigate the CUP's press to create a counter-public sphere constitutionalism-based against the Sultan's autocratic monarchy.

Keywords: Committee of Union and Progress's press, counter public sphere, constitutional government, Abdulhamid II, tyranny.

* Yrd. Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İkbalkent Osmancık Yolu Çorum/Türkiye.

Makale gönderim tarihi: 20.02.2014

Makale kabul tarihi: 20.05.2014

Giriş

1829 da imzalanan Edirne Antlaşması'na yönelik halkta yükselen homurtulara karşı Serasker Hüsrev Paşa, emrindeki askerlerle İstanbul'u dolaşmış, şüpheli görünen iki yüz- üç yüz kişinin kafasını vurdurmuş ve ardından “ *bundan böyle, bilmedikleri bir konu hakkında konuşmaya kalkan kalın kafalılara, dar görüşlülere karşı işte böyle davranılacaktır*” demişti (Ahmet Lütfi Efendi, 1989:268-269). Serasker Hüsrev Paşa'nın hiç hoşnut kalmadığı“ homurtular”ın sahibi kalın kafalıların siyaset konuşabildiği mekânlar; fiziksel olarak ulaşılsa dahi kolay nüfuz edilemezliğiyle, kendi alanlarını yaratma potansiyelleriyle, gündelik hayatın önemli bir kısmına ev sahipliği yapmalarıyla, iktidarın etkisinden nispeten bağımsız olabilen kahvehaneler,¹ meydan çeşmeleri, meydanlar, parklar, bahçeler, hamamlar ve camiler gibi halka açık yerlerdi.² Bu mekanlarda insanlar pek çok konuda (Cenab Şahabeddin, 1994: 94) özellikle de yönetim ve yönetenler hakkında konuşuyorlardı.³

‘Ahmakân ve eblehân gürühu’ nun kahvehaneler, berber dükkânları ve diğer mekânlarda devlet yönetimine dair konuşmaları, Osmanlıda kamusal alanın ve kamuoyunun varlığının Osmanlı basınının XIX. yüzyılın ikinci yarısında doğmasından çok önce belirginleşmeye başladığının kanıtıdır.⁴ Bu tarihsel aşığıdan ‘tecrübenin’ neyi konuşup konuşmayacağı, neyi, nasıl söyleyeceği konusunda tedib edilmesinden kısa bir süre sonra yürürlüğe girecek Tanzimat Fermanı'nın

¹Kahvehanelerin kısa bir tarihi için Bkz. (Işın, 1994:386-392). Kahvehaneleri kamusal bir alan olarak değerlendiren bir yazı için Bkz: (Ünüvar, 1998/1999: 205-217)

²Özellikle XIX. yüzyılda yeni toplumsallaşma biçim ve yerlerinin derli toplu bir tasviri için: bkz. (Quataert, 2002: 229-247)

³-Padişah III. Selim'in 1798 tarihli bir fermanı şöyledir:

“fesât ve şeytan ruhlu takımının icad edip yaydıkları yalan ve uydurmaları hayr ve şerrini bilmez ve yarar ve zararını farkeylemez ahmakân ve eblehân gürühu dahi kahvehânelerde ve berber dükkânlarında birbirlerine rivayet ederek had ve vazifelerinden hâric ve Devlet-i Aliyye'ye dair kelimât söylemeye cesaret eyledikleri ihbâr olunduğuna binâen o türlü kelimât söylemeye cesâret olunduğı tashih olunan kahvehâne ve berber dükkânları kapatılıp yıkılarak, gerek dükkân sâhibleri ve gerek faydasız ve boş söylemeğe cüret idenler yakalanıp ve cezalandırılıp ve sürülmek lâzım gelüp, ancak bir defa eyicek tenbih ile ikâza itirilmeğe merhametle hükmedene uygun olmağla bu defa cümleye tenbih ve ikaz için o türlü dükkânlardan en kötü şöretli olanlar kapatılıp yıkılarak ve sâhibleri sürülüp ve her semtin hâkimler ve zâbitlerine başka başka fermân-ı âli ile tenbih olunmağla bundan sonra kahve ve berber dükkânlarında ve diğer dükkânlarda ve halkın toplandığı yerlerde ve ricâl-i Devlet-i Âliyye dâ'irelerinde ve hademe ve kâtipler arasında vazifesi olmayan devlet işlerine dâir söz söylemeye cesaret ider her kim olur ise yanında bulunanlarla beraber yakalanıp ve diğerlerine ibret için cezalandırılıp ve hükm-i siyâset icra kılınmak için taraf taraf mahsûs tebdiller ve tebdil olduğı bilinmeyecek âdemler ta'yin[olunsun]” kısaltıp sadeleştirip aktaran (Kırlı,1999/2000, s. 65-66)

⁴Kamusal alan kavramını, içinde eleştirel ve özgürleştirici ifade imkânını barındıran toplumsal etkinliklerin, sözün ürettiği alanları, platformları; kamuoyunu ise bu platformların içinde oluşan kanaatler, düşünceler Osmanlıca deyimlerle efkâr-ı amme anlamında kullanıyorum.

Osmanlı'da kamuoyunun oluşum dinamiklerinin estetik-duygusal performanslar olarak adlandırılan söylenti ve teatral etkinlikler sayesinde XIX. yüzyılın çok öncesinde oluştuğuna dair, bkz. (Öztürk, 2005: 10); (Kırs. Yeşilkaya, 1996: 25-50).

Osmanlı'da kamusal alan oluşumunun Tanzimat dönemi edebi eserler üzerinden bir analizi için ise Bkz: (Günaydın, 2007:141-166) ; (Uslu, 2008: 291-306)

fikir babalarından Sadık Rıfat Paşa ise kamuoyunu, 'efkâr-ı amme' bazen de "efkâr-ı umumiye" diye adlandırarak olumlu anlam yüklemiştir.⁵ Yaklaşık yarım yüzyıl sonra ise, II. Abdülhamit'in icraatlarını yazma görevi verdiği Ahmet Mithat Efendi ise kamuoyunu buhara benzetmiş, sıkıştırılan buharın basıncının salıverilerek etkisiz hale getirilmesiyle, halkın fikirlerini özgür bir şekilde ifade etmesinin sağladığı aleniyetin iktidar açısından endişe kaynağı olmaktan çıkması arasında benzerlik kurmuştur (Ahmet Mithat Efendi, 2004, s.160).

Kamuoyunu tedib etmekle teyit etmek arasında geçen bu yarım yüzyıllık zamanda, önce Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin sonrasında ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin(İTC)⁶, kendi grup kimliklerinin oluşması ve tanımlanması ile kamusal bilincin meşrutiyet, parlamento, hürriyet, hukuk kavramları doğrultusunda oluşturulmasında çok önemli bir araç olarak yeni Osmanlı Basını belirlemiştir. Osmanlı basınının ortaya çıkmasında, modernleşme çabasına giren bir devletin ideolojisini ve icraatlarını içeriye ve dışarıya anlatma isteğinin yanı sıra yönetimin bir iç kamuoyunu varsayıp onu kendi ideolojisi doğrultusunda yönlendirmeyi amaçlamış olması da etkili olmuştur (Koloğlu, 1981: 169).

İmparatorluk'ta, resmi gazetecilikten, Jürgen Habermas'ın tanımlamasıyla, "ilkın pedagojik amaçlarla sonrasında ise siyasal konularda akıl yürütmeyi basın yoluyla etkinleştirmek isteyen muharrir gazeteciliğe" geçiş (Habermas, 2003: 310), Şinasi'nin çıkardığı Tasvir-i Efkâr gazetesi ile olmuştur. Şinasi, yazılarında, halkın ifade özgürlüğünü Osmanlı toplumunun varlığını sürdürmesi için yüklendiği sorumlulukların doğal bir sonucu sayması (Şinasi, Mukaddime, *Tercüman-ı Ahvâl*, 2 Rebiyülahir 1277/ 8 Ekim 1860) onun aynı zamanda halkın muhakeme etme yeteneğini de peşinen varsaydığını gösteriyordu. Nitekim Şinasi'nin 2 Haziran 1863'de Tasvir-i Efkâr'dan azledilmesinde, yönetim meselelerini, muhakeme edebilen kamuoyu ile yani efkâr-ı umumiye ile paylaşması etkili olmuştur (Mardin,1996: 283-284).

Şinasi gibi Namık Kemal'e göre de çağ, karşısında durulması imkânsız efkâr-ı umumiye çağıydı (Namık Kemal, "ve şâvir-hum fil'l-emr," *Hürriyet*, 20 Temmuz 1868). Namık Kemal bu tespitine, gazetelerin halkın yararına kamuoyu oluşturan platformlar olduğunu eklemiştir,⁷ Şinasi ile birlikte efkâr-ı umumiye-

⁵ Sadık Rıfat Paşa bir risalesinde ilgili kavram için şöyle yazmıştı: "...mizac-ı asr ve efkâr-ı zamâne cûş-u huruşa gelmiş bir nehr-i şebihdir ve cihanda def'ü izâlesi muhâl olan ahvalden biri, itikâd ve efkar-ı 'ammedir."Bkz. (Kaplan vd.;1974: 39)

⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti için bkz. (Ahmad, 1984); (Akşin, 2009); (Hanioğlu, 1989);(Mardin,1994); (Tunaya, 2000).

⁷"Hususiyle bir lisana sesini dünyanın her köşesinden işittirmeğe ve bir kaleme bir anda yüzbinlerce ashab-ı mütalaaya meramından haber vermeğe kudret-bahş etmek imtiyaz-ı feyyâzânesine malik olan matbuatın zuhuruyla âlem-i insaniyete şeref verdiği günden beri kavâid-i siyaset ve usul-i hikmet ve medeniyet ve marifetin temâyülât ve ilcaâtından ibret almak umumun müstefid olabileceği bir nimet hükmüne girdiği için ebnâ-yı beşer telâhuk-ı efkârın ittisa'ı sayesinde bir iki asır içinde üç dört bin seneden beri zuhura gelen meâsir-i celileyi

yi, bir başka deyişle kamuoyunu oluşturan gazeteciler (Ertuğ, 1970: 1-2) olarak bir sonraki dönemin muhaliflerine yol açıcı olmuşlardı. Kamuoyu oluşturucu, eleştirel düşüncenin taşıyıcısı olan basının dışında özellikle İstanbul'un konakları, yalıları, kiraathaneleri, salonları aydın gazeteci tipinin yazılarının tartışıldığı, siyasal gelişmelerden toplumsal hayata, ekonomik sıkıntılardan kültürel gelişmelere kadar uzanan bir tayfta eleştirel düşüncenin beslendiği sohbetlere tanık oluyordu.⁸ Bir başka deyişle doğrudan ya da dolaylı şekilde iktidar meselelerinin kamusal mekânlarda konuşulması, Yeni Osmanlıların çıkardığı gazetelerin de büyük etkisiyle, insanların yaşam deneyimlerinin, parçalarının, isteklerinin içine, arasına katılmaya başlamıştır.

Yeni Osmanlıların eleştirel düşüncüyü muhakeme eden bir kamuyu öngörecik doğallaştırmasının bir adım ötesi yönetim meselelerine sadece eleştirel yaklaşmakla yetinilmeyip doğrudan padişahın eleştirilmesidir. Bu tutuma ise Yeni Osmanlıların düşünsel mirasını tevarüs ettiklerini hemen her fırsatta dile getiren İTC'nin çıkardığı gazetelerde rastlanılmıştır. Selefleri Abdülmecit, Abdülaziz'e oranla basın daha da şekillendirdiği kamuoyunun kontrol altında tutmasının (Dikme, 2012: 32) artık daha zor olduğunu bilen II. Abdülhamit'in anayasal parlamenterizmi savunan İTC üyelerine yönelik izlediği sansür, sürgün, hapis gibi yöntemler cemiyetin elindeki tek güç olan gazeteler aracılığıyla Abdülhamit'e karşı eleştiri dozajını arttırmasına neden olmuştur. Cemiyetin eleştiri dozajının artmasında, II. Abdülhamit'in kendi iktidarını modern yöntemlerle yayma çabasının bir sonucu olan kamuoyunu otokratik monarşi lehine iyice bükmesine karşılık İTC'nin muhalefet etme platformunun gazeteler dışında başka mecrasının olmaması da çok etkili olmuştur. Bu durum karşısında Cemiyet'in gazeteleri, II. Abdülhamit yönetiminin toplumun somut ihtiyaçları ve çıkarlarını gözetmediğini ısrarla yazarak onun iktidarını, meşruiyetini sorgulanabilir kılmaya çalışmış, efkâr-ı ammeyi monarşi yanlısı bir kamusalılıktan meşruti yönetim yanlısı bir karşıt-kamusalılığa evrilmeye çalışmışlardır. Bir başka deyişle yeni ve muhalif bir siyasal oluşum aracılığıyla toplumsal dönüşümü hedeflemek, yeni toplumsal grupların, kimliklerin, ilişkilerin yapılandırılması ve ifade edilmesi için yeni araçlara zorunlu gereksinim XIX. yüzyılda muhalif Osmanlı Basını'nı doğurmuştur. Nitekim Yeni Osmanlılar, Ali ve Fuat Paşa ile somutlaşan Tanzimat bürokrasisine muhalefette, basını eldeki tek ve en etkin güç⁹ olarak kullanmışlar, bundan daha ötesi basında yetişmişler basınla büyümüşlerdir. İTC ise selefleri Yeni Osmanlılar'dan edindikleri tecrübe ile tıpkı se-

unutturacak derecelerde bedâyi' - i nûma-yı kemal olmuştur" (Namık Kemal, *İstikbal, İbret*, No:1 7 Rebiyülahir 1289/14 Haziran 1872)

⁸ Bu iletişim mekanları için Bkz. (Öztürk, 2010:332-359)

⁹ "İtikadımızca burada gazetelerin en büyük vazifesi halkımıza kavâid-i siyasiye ve terakkiyât-ı medeniyyeye müteallik malumât vermektir. Binaenaleyh elimizde olan iktidar-ı âcizaneyi esâsen bu hizmete sarf edeceğiz." Bkz. ([Namık]Kemal, [Menâpirzâde] Nuri, Reşad [Bey], Ebuziyyâ [Tevfik], "Başlıksız", *İbret*, No.1, 7 Rebiyülahir 1289/14 Haziran 1872).

lefleri gibi devleti kurtarmak ana amacını¹⁰ gerçekleştirecek en iyi araç olarak parlamenterizmi, anayasalcı yönetimi, yeni sosyal ve siyasi fikirler eşliğinde savunmaya devam etmişler, gazeteler aracılığıyla muhalefeti gelenekselleştirmişlerdir.

Ancak İTC'nin çıkardığı gazetelerin muhalefetine maruz kalan II. Abdülhamit'i, Yeni Osmanlılar'ın muhalefet ettiği Ali ve Fuat Paşalardan ayıran temel bir fark vardı. Bu da, dönemin Avrupa'sında olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu içinde geçerli olan, değişim halindeki bir toplumda, geleneksel idare şekillerinin, toplumsal ve siyasal hiyerarşileri sürdürmeyi zorlaştırmasından dolayı yeni idare etme biçimleri yahut daha önemlisi yeni sadakat bağları oluşturmanın zorunluluk arz etmesini (Hobsbawn- Ranger, 2006:306) Abdülhamit'in anlamış olmasıydı.

Bu zorunluluğun bir sonucu olarak, yeni ve farklı olanı II. Abdülhamit denemiştir; eskiden beri kullanılan kutsallık simgelerine yeni ve daha yoğun içerikler kazandırarak siyasal parti, parlamento gibi ara kurumları gereksiz kılarak (Deringil, 2007: 89); egemenliğini görsel, sembolik ve ritüeller aracılığıyla yaygınlaştırmaya çalışarak (Deringil, 2002: 27-52) hatta bizzat kendisinin öncülük ettiği sosyal yardım ve hayır faaliyetleri aracılığıyla toplumla bir yakınlık hissi kurarak (Özbek, 2002: 31) yapmaya çalışmıştır bunu.

II. Abdülhamit'in iktidarının görsel teyidinin sağlanması amacıyla kamusal eserlere tuğrasını resmettirmesi, Anadolu'nun değişik şehirlerine saat kulelerini yaptırması, çeşitli kitabeler diktirmesi, köy camilerinin anıtsal mekânlara dönüştürmesi (Deringil, 2002: 29, 43, 52 vd.) hatta hükümdarlığının yirmi beşinci yılında her türden mimari ve bayındırlık eserini yaptırması,¹¹ Osmanlı tarihinde örneğine daha önce pek rastlanmamış, topluma 'nüfuz edici' siyasetinin birer sonucuydular. Bu siyasete karşılık İttihatçılar, gazetelerinde, Osmanlı toplumuna, olabildiğince sade bir dille iç ve dış siyaseti yazarak seslenmişler, okuyucuların siyaset üzerinde düşünmesini, söz söylemesini, iktidara muhalefeti doğallaştırmayı¹² temel amaç edinmişlerdir. Bu doğrultuda, II. Abdülhamit'in kamuoyunu otokrat monarşi lehine ele geçirmeye yönelik bilinçli çabalarına karşılık İTC, meşrutiyet yanlısı karşıt kamusal alan¹³ yaratmak çabasına girişmiştir. Bu

¹⁰ "Padişah din ve devletin selametini istemiyorsa din ve devletde yalnız onun değil millet ve cümlemizin de hakkı vardır.(...) Lakin devlet padişahdan büyük ve daha mukaddestir" (Mizancı Murad, "Azizim Rıza Bey", *Meşveret*, No:3, 15 Recep 1313/1 Ocak 1896)

¹¹ Bu eserlerin genel bir kataloğu için Bkz. (Erkmen, 2010: 129-171)

¹² "Ekmeğini alınun teriyle kazanan, menfaatini kimsenin zararında aramayan adam dünyada kimseden, hiçbir hükümdardan korkmaz" (Ahmed Rıza, "Mukaddime", *Meşveret*, No:1, 1 Kânun-i Evvel 1895).

¹³Burada karşıt kamusal alan (counter public sphere) kavramını, Jürgen Habermas'ın, dernekleşmeyi, eşit katılımı, müzakereyi, rasyonel, eleştirel ve centilmence tartışmayı içeren iletişimin formel koşullarına dayanan burjuva kamusal alanına karşıt olarak, Oskar Negt ve Alexander Kluge'nin somut ihtiyaçlar, çıkarlar, çatışmalar, protestolar ve iktidar meseleleri gibi kurucu unsurlar üzerine inşa ettikleri, ilişkisel ve tipki kamusal alan gibi bir süreç olarak karşıt kamusal alan anlamında kullanıyorum.

çabanın temelinde, İttihatçıların, Abdülhamit yönetiminin toplumu doğal gelişme çizgisinden saptırdığına olan inancı vardı (Hanioğlu,1989:607). Osmanlı toplumunun yeniden doğal gelişme çizgisine girmesi için meşrutiyetin ilanı sağlanmalıydı, bunun için İttihatçıların elindeki tek araç basındı. Böylece basın, uzun sayılabilecek bir zaman önce önemi anlaşılmış ‘efkâr-ı amme’ye, Abdülhamit’in yetersizliğinden dolayı devletin yıkılışa gittiğini, Meşrutiyet’in yeniden ilanının ise bu yıkılış sürecine son vereceğini önce anlatacak sonra da inandıracak en önemli araç haline gelecekti.

İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Karşıt Kamusal Alan

XIX. yüzyılda Osmanlı toplumunda belirginleşen yeni toplumsallık, batılı yaşam ve tüketim biçimleri; özel hayat ile kamusal hayatın geleneksel tarzda, alışlagelmiş biçim ve içeriklerini değiştirmeye başladığı¹⁴ gibi bireyin doğuşunda da (Tanpınar, 2001: 78-79) etkin bir rol oynamıştır. Bu gelişmeler aynı zamanda kamusal alanın içinde özel çıkarlar, hâkim çıkarlar veya özgürlükçü niyetler adına toplumsal deneyimin¹⁵ (Hansen, 2010:149) örgütlenebilirliğini kolaylaştıran bir zeminin oluşmasında etkili olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu’nda toplumsal deneyimin hâkim çıkarlar ya da özgürlükçü niyetler adına örgütlenmesi patika bağımlılığını¹⁶ başlatan gelişme yüzyılın ikinci çeyreğinde ilan edilen Tanzimat Fermanı’dır. Ferman, rasyonel bürokrasinin kendi hakim çıkarlarını da gözeterek ülkenin kaderine hükmetme sürecini başlattığı gibi Müslim-gayrimüslim eşitsizliğini kaldırarak her iki grubu siyasi sisteme İstanbul ve taşradaki meclisler vasıtasıyla katmayı amaçlamış¹⁷ bu eşitlik üzerinden bürokratik muamelede eşitlik dahil her türlü talebin doğalaşıp dile getirilmesinde yerel meclisleri işlevsel kılmış; yönetilenlerin meşru

Bkz. (Negt-Kluge, 1993: XIII, XIV, 79, 80, vd.).

¹⁴ Sultan Abdülaziz, II. Abdülhamit ve sonrasında gündelik hayatın değişimi için bkz. (Karay, 2010)

¹⁵ Deneyim kavramı bu makalede, Oskar Negt ve Alexander Kluge’nin Walter Benjamin’in “Baudelaire’de Bazı Motifler Üzerine” adlı yazısındaki *erfahrung* kavramından aldıkları ilham ile eserlerinde kullandıkları anlamda kullanılmıştır. Benjamin kavramın içeriğini şeyler arasında ilişki kurabilme, düşünömsellik, geçmiş hatırlayabilme, farklı bir gelecek kurabilmek gibi yeteneklerle doldurmuştur. Dolayısıyla Benjamin kavrama meleke kazanmak, belleme, dışsal bir şeyi içerileştirme anlamlarını yükler. Kelime; sürmek, hareketlilik, seyahat etmek, etrafta dolaşmak, seyr ü sefer etmek gibi anlamlara sahip. Bu da kavramın içeriğine zaman, süre, alışkanlık, tekrar ve dönüş gibi katmanları katıyor. Kavram, *fahren* kökünden geliyor. Kavramın Latince kökeni *periri* ise tehlike anlamına gelen *peril* ve yok oluş demek olan *perishle* bağlantılı olduğu için, tecrübe eden öznenin riske girdiği gibi bir içeriğe de sahip oluyor.

Bkz. (Benjamin, 1992:177-223); (Hansen 2010: 149); (Krause, 2006: 6); (Oskar Negt- Alexander Kluge, 2010: 133-139); (Özbek, 2010:452,482,483)

¹⁶ Patıkaya Bağımlılık (path dependency) kavramının kısa bir anlatımı için bkz. (Ergut, 2007: 159-171).

¹⁷ 19 Mart 1877’de açılan Osmanlı Mebusan Meclisi’nin taşradan gelen mebusları Tanzimat Fermanı ile açılan yerel meclislerden seçilip geldikleri için buralarda edindikleri tecrübeler onların, fikirlerini, yerel ve ülke sorunlarını rahatça ifade etmelerini, fikir, öneri ve sorunları müzakere etmeyi kolaylaştırmıştır. İstanbul mebuslarını ise mahalle imam ve muhtarları seçtiği için bu mebusların taşradan gelen mebuslara oranla yukarıda sıralananlar konusunda daha acemi oldukları görülmüştür. Dolayısıyla taşra mebuslarının siyaset yapma pratikleri konusunda daha birikimli olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bkz. (Ortaylı, 2000: 16-18); (Tunaya, 1960: 51-63)

siyasi sürecin giderek bir parçası haline gelmesinden dolayı yöneten-yönetilen ilişkilerinin yeni bir içerikle donatılması sürecini başlatmıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak, siyasal deneyimi sadece padişahın ve yüksek bürokrasinin tekelinde olmaktan çıkarıp, beklenti-temenni-talep ekseninde gündelik hayatın, sıradan Osmanlıların bir pratiği haline gelme sürecini dolayısıyla siyasal katılımın temellerini oluşturabilecek unsurları Osmanlı siyasal sistemine, kültürüne dâhil ederek siyasal fırsat yapısında köklü bir değişimin önünü açmıştır (Fındıkoğlu, 1940: 645; Kalaycıoğlu -Sarıbay, 1999: 18). Bir başka ifadeyle, Tanzimat Fermanı aydın-bürokrat kesiminin iktidarı kendi hâkim çıkarları adına örgütlenme fırsatını verdiği gibi yerel meclislerden Mebusan Meclisi'ne uzanan bir hatta siyasal deneyimi, özgürlükçü niyet, talep, beklentiler doğrultusunda oluşması sürecini de başlatmıştır.

Siyasetin, padişahın ve yüksek bürokrasinin tekelinden çıkıp herkesi ilgilendiren bir şey haline gelmesi süreci, kamusal alanı kendi ideal, çıkar ve niyetleri doğrultusunda örgütlenme isteğini de beraberinde getirmiştir. Bu anlamda padişahın, bürokrasinin ya da Yeni Osmanlılar yahut İTC'nin kamusal alanı kendi ideal, çıkar ve niyetleri doğrultusunda örgütleyebilme başarısı, bu ideallerin, niyetlerin ve çıkarların bütün toplumu ne ölçüde ilgilendirdiği ya da topluma ne kadar mal edilebildiğiyle ilgili olmuştur. Bu çabanın Osmanlı İmparatorluğu'nda en fazla harcandığı dönem II. Abdülhamit dönemi olmuştur. Kamu otoritesi, basın, kamuoyu, halkla ilişkiler çalışması, caddeler, meydanlar gibi faaliyet alanlarından ve faaliyetlerden oluşan kamusal alanı monarşi lehine örgütlenme, kontrol etme ve denetleme II. Abdülhamit'in otuz üç yıl süren iktidarının başlıca amacı olmuştur. Padişah bu kontrolü; kurumlara güvendiği adamlarını yerleştirerek, kamu otoritesini bizzat kendi eline alarak, muhalif basını sansürle etkisizleştirerek, kamuoyunu otokrat monarşi yanlısı kılacak politikalarıyla, caddeler, meydanlar ve her türden toplanma mekânlarını hafiye ve jurnal ağıyla gözetim altına alarak sağlamaya çalışmıştır. Abdülhamit'in seleflerinden¹⁸ farkı bunu modern yöntem ve tekniklerle yapmış olmasıdır. Nitekim kamusal alanda kendi egemenliğinin görsel teyidine yönelik sembolik, simgesel nesnelere araç olarak kullanması bunun en önemli kanıtıdır. Muhalif İTC'nin karşı hamlesi ise Abdülhamit yönetiminin toplumun aleyhine sonuçlar verdiğini teşhir eden gazete yazıları olmuştur. Gerek Abdülhamit'in gerekse de İTC'nin kamuoyunu kazanmaya yönelik bu faaliyetlerinin ne derece etkili olduğu, kamusal alanı, otokrat monarşi ya da meşrutiyet lehine veyahut aleyhine genel bir toplumsal deneyim ve beklenti ufkunun parçası kılabilmelerine bağlı olmuştur. Bunu başara bildikleri oranda kamusal alan otokrat monarşi ya da meşrutiyet monarşi, insanla-

¹⁸ II. Abdülhamit öncesinde Osmanlı toplumunu gözetim ve denetim altında tutma çabasının kısa bir tarihi için Bkz. (Kırlı, 2009: 18-37).

rın kafalarında belirmeye, gerçeklik kazanmaya, bilinçlerinin bir parçası olmaya başlamıştır (Kluge ve Negt, 1993: Miriam Hansen, Foreword: XXXIX).

Yeni Osmanlılar'ın başlattığı 'eleştirel söylem tutumu'nu (Mardin, 1993: 274) miras alan İTC, bu tutumu, II. Abdülhamit tarafından kaldırılmış meşrutî düzeni yeniden tesis etmeye yönelik daha popülist bir söylemle ve sade bir dille yüklü olarak politik olanın yeniden tanımlanması ve kurulmasına doğru içerik ve üslup genişletmesine uğratmıştır. Bu yeni içeriğin ve üslubun en iyi gözlemlendiği yer İTC basını olmuştur. Nitekim II. Meşrutîyet Dönemi'nde her sınıf ve katmandan halkın 'humma-i siyaset'e tutulması ya da her tür mekânın "diplomatlar meclisine" dönüşmesi (Birinci,1990: 28) demek olan işsizlik, yoksulluk, eğitim, sağlık, ordu, bürokrasi, dış politika, kentsel altyapı, memurların ve askerlerin maaşlarının ödenememesi gibi konu ve sorunların her yerde konuşulmasının önünü açan gelişmelerden birisi, meşrutîyetin ilanı öncesinde İTC basınının bunları sık sık dile getirmesi olmuştur. Bir başka deyişle muhalif basının II. Abdülhamit'in iç ve dış politikasının başarısızlığını, toplumun her kesiminin somut olarak hissettiği sorunları yazması, siyasetin bir avuç elitin işi¹⁹ olmaktan çıkmasına, kamusal alandan ve kamuoyundan yalıtılarak belirlenemeyecek bir etkinliğe dönüşmesine yardım etmiştir. Bu dönüşüm aynı zamanda kamusal alanda meşrutîyet ve anayasal parlamenterizm yanlısı bir toplumsal deneyimin oluşturulabileceği anlamına da gelmiştir.

İktidar-ı Tamme'yi Sorgulanabilir Kılmak: 'Ey Kavmini Mahveden Hükümdar'

İTC muhalefetine, Abdülhamit'in ilkin yetersizliğini göstermek sonrasında ise kamuoyunu bu yönetimin meşrutîyetini sorgular hale getirmeyi amaç edinmiştir. Bu uğurda gazeteler işsizlik, fakirlik, ülke idaresi gibi iç politik konuları; Makedonya ve Girit Sorunu, Ermeni sorunu, 1897 Türk-Yunan savaşı gibi Avrupa Devletleri'nin müdahil olduğu dış sorunları sürekli dile getirmişlerdir. Bundan başka, Abdülhamit'in kişisel ve fiziksel özellikleri, korku ve vehimleri, çelişkileri, bencilliği, İslam'a uygun düşmeyen tutumları devasalaştırılıp eleştirilmiş, böylelikle Abdülhamit'in icraatlarından kişisel özelliklerine kadar hemen her yönü onun muktedirsizliğini kanıtlayan işaretler olarak gösterilmiştir. Bunun yanı sıra Abdülhamit'in kendi çıkardığı kanunlara bile aykırı davrandığı, icraatlarının yetersizliğinden dolayı halkın güvenini yitirdiği, vaatlerine artık kimse'nin inanmadığı da yazılmıştır (Ahmed Rıza, "İcmal-i Ahvâl", Meşveret, 23 Muharrem 1313/ 5 Temmuz 1895). Ayrıca milletin bunları hak etmediği değişik şekillerde İttihatçılar tarafından birçok defa dile getirilmiştir:

¹⁹ İç ve dış politikanın halk tarafından konuşulmasının Osmanlı elitleri tarafından hoş karşılanmadığının en iyi örneklerinden birisini II. Meşrutîyet Ayan Meclisi üyesi Müşir Fuat Paşa vermiştir: "...mesaili hariciyeyi lisan-ı avama düşürmek münasip değildir." Bkz. Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi,D:1, i.s:2, i:8 11 Teşrinisâni 1325/24 Ekim 1909C.1, s.62.

Her tür kabiliyet ve istidâd-ı fitriyyeye mâlik muhterem bir milleti cehalette boğup mahrumiyet-i mutlaka içinde sefil denilecek mertebesine indirdi, bıraktı. (Mizan, “İyd-ı Milli”, 4 Kanun-i Sani 1897).

Milletin ‘her tür kabiliyet ve istidâd-ı fitriyyeye’ sahip olmasına karşılık Abdülhamit’in yetersizliğinin sonucu, adalet ve hukukun işlemez olmasına (Abdullah Cevdet, ‘Eshâm-ı Hümayun’, Osmanlı, 15 Temmuz 1899), can ve mal güvenliğinin kalmamasına (Osmanlı, “Ahrâr-ı Osmaniye, İhtar-ı Umumi”, 15 Ağustos 1900) işsizliğin ve fakirliğin yaygınlığına neden olmuştur. Cemiyetin işsizliği ve fakirliği hemen her fırsatta dile getirmesinde, bu sorunların yakıcılığını somut olarak hisseden geniş kesimlerin çıkarlarının ve taleplerinin sözcüsü olma isteğinin yanı sıra bizzat bu kesimleri örgütleyerek, buradan meşrutiyet yanlısı bir deneyim oluşturma²⁰ amacı taşıdığını gösterir. Cemiyetin bu deneyimi oluşturabileceğine olan inancı, birisi somut diğeri tarihsel iki gerçekliğe dayanmıştır. Somut olan; fakirlik, işsizlik, memurların, askerlerin maaşlarını zamanında alamaması gibi olumsuzluklardır. Gazete yazılarında bu olumsuzlukların somutluğunun yeterince can yakıcı olduğu vurgusuna devletin ve toplumun her geçen gün kötüye gittiği ilave edilmiştir. Bu somut gerçekliğin toplum tarafından anlaşılması için gazeteler, fakirliğin ve işsizliğin ortadan kalkmasını engelleyen şeyin Abdülhamit’in ıslahat yapmak yerine günü kurtarmaya yönelik günübirlik tedbirleri ve baskıcı yöntemleri tercih etmesi olduğu belirtilmiştir. Taşradaki yöneticilerin Abdülhamit’in bu yöntemlerinden cesaretlenerek ona yaranmak dışında hiçbir şeyi umursamamaları, beceriksizlikleri de gazete sütunlarında sıkça dile getirilmiştir (Osmanlı, “Hangisi Padişah, Hangisi Reis-i Eşkîya”, 1 Teşrinievvel 1898/13 Ekim 1898).

Bu kısır döngüyü kırmak isteyen iyi çalışan, samimi olan, toplumu sömürmeyi değil kalkındırmayı amaç edinen taşra yöneticilerinin ise Mithat Paşa yanlısı gibi iftiralara maruz kaldığı da gazete sütunlarında yer bulmuştur (Ahmed Rıza, “Vilayetimizin Ahvâli”, Meşveret, 13 Cemaziyelahir 1313/ 1 Aralık 1895).

İttihatçıların Abdülhamit’in kötü idaresini kanıtlamak için başvurduğu yöntemlerden birisi de taşradan gelen mektupları gazetelerinde yayınlamak olmuş-

²⁰ İttihatçıların, fakirlik ve işsizlik gibi olgularla Abdülhamit istibdadı arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu göstermeyi amaçlayan yazıları, bu olumsuz olguların olmadığı bir geleceği halka tahayyül ettirebilme iyimserliğini de içerir. Bu da, eğer meşrutî yönetim lehine örgütlendirilebilirse kamuoyunda oluşacak deneyime (*erfahrung*), Abdülhamit’in meşrutî yönetimi askıya almasıyla oluşan gelecek tahayyülünün parçalanmasını telafi edebilme ile istibdat yüzünden Osmanlı devletinin ve toplumunun, padişahlığın ve İslam’ın itibar kaybını ortadan kaldıracak yeteneği verdiklerini gösterir. Bir başka deyişle İTC, bir defa belirmiş sonrasında kaybolmuş tarihi bir gerçeklik olarak Meşrutî yönetimi, yüce ya da ütöpik bir mesele olmaktan çıkarp gerçekleştirilebilecek bir umut ve beklenti bağlamına sokmayı amaçlamıştır.

Deneyim (*erfahrung*) kavramının bu tür bağlantılar, bağlamlar ve faaliyet içinden gerçekleştirilebileceğine dair Bkz. (Krause, 2006: 125).

tur.²¹ Mektuplarda, taşra yöneticilerinin yolsuzlukları, halkı soyup soğana çevirmeleri bizzat bu yöneticilerin isimleri verilerek işlenmiştir.²² Kötü niyetli, berberiksiz bu yöneticilerle onları taşraya gönderen Abdülhamit'in aynı özelliklere sahip olduğu, taşra meclislerine seçilenlerin bile bütün amacının resmi görevlerini kullanarak köylüyü sömürmek olduğu da özellikle vurgulanmıştır:

Gözümle gördüm: (...) tarlaya gidip akşama kadar ölüm derecesinde hasta veya zayıf bir çift öküzle çift sürmek, hasat zamanı arkasıyla mahsul taşımak, hevaic-i hariçyesini tedarik için kasaba pazarından saatlerce mesafeye gitmek suretleriyle de zevcenin vezaifine mecburen iştirak ediyor. Fakat liva, vilayet, mecalis idaresi azâ'lıkları vücuh-ı belde arasında mevki-i müzayedeye konmuş; kim reis-i hükûmete üç guruş fazla verirse hakk-ı intihâbı kazanan odur. Çünkü me'mûriyet-i resmîyenin bahş ettiği şeref ve iktidar bî-çâregân ahaliyi esaret halkası, hakaret boyunduruğu altında ezmek için en emîn bir vâsita-i intifâ' addolunur." (Meşveret İlave: "Zaman Zaman Terakki; Cihân Cihân Ulûm, 9 Kanunievvel 1311/ 21 Aralık 1895).

Meşrutiyet yanlısı deneyim oluşturmada tarihsel olansa, Osmanlı ıslahat düşüncesinin meşrutî yönetime doğru evrilmesinin başlangıç noktasını oluşturan Yeni Osmanlılar Cemiyeti ile kendisini onun devamı gibi gören İTC'nin anayasa, parlamento, hürriyet gibi içerikleri barındıran meşrutiyetçi modernleşme çizgisinin devamlılığına olan vurgudur. Nitekim Abdülhamit'in ülkeyi iyi yönetemesinden kaynaklanan fakirliğin, işsizliğin sonucunun medeniyet yolunda ilerlemenin durması olarak gösterilmesi, modernleşmenin tarihselliğine atfın sonucudur: (Osmanlı, "Mesleğimiz, Meslek-i Şahanedir", 15 Teşrinievvel 1318/28 Ekim 1902)

Kemâl Beyler, Ali Suavi Efendiler, Ziya Paşalar Avrupa'ya gittiler de ne oldu? diyenler de bulunabilir. Biz –velev ki başka maksadla olsun - onların Avrupa'ya gelmelerinden milletin müteneffih[övenen] olmadığını iddiâ etmeyi küfran-ı nimet kadar şenî buluruz. Bugün ale'l-ekser gençlerimizdeki fikr-i hürriyyet onların ettikleri tohumun semeresidir. Bundan başka hüsn-i idâreye nâil olan milletlerden hangisinin ma'-sevk-i ahvâli tedkik edilse bu derece-i terakkinin asırlarla süren hemen mütevaliye mahsûlü olduğu görülüyor. Bu yolda sarf edilen gayretin hemen semeresini talep edecek kadar sâde-dil olmayalım. Yalnız ne kadar çok himmet edilirse o kadar evvel muvafakkiyet hasıl olacağını düşünüp ona göre hareket edelim. (Nazım, "İstibdad Hizmete Mani Olur mu?", Meşveret, 15 Recep 1313/ 1 Ocak 1896).

²¹ Bu mektuplardan bazıları için bkz. (Osmanlı, "Balıkesir'den Mektub", 15 Mart 1898/ 27 Mart 1898); (Osmanlı, "Mukâtib: İstanbul'dan", 15 Eylül 1317/28 Eylül 1901); (Osmanlı, "Havadis", 15 Kanunievvel 1317/18 Aralık 1901); (Osmanlı, "Mekâtib: Basra'dan", 15 Eylül 1318/ 28 Eylül 1902).

²² (Osmanlı, "Adana'dan Gelen Bir Mektubun İcmal-i Münderacatı" 1 Mart 1315/ 13 Mart 1899); (Osmanlı, "Bağdat'tan Mektub", 15 Ağustos 1316/28 Ağustos 1900) ; (Osmanlı, "Bağdat'tan Mektub", 15 Kanunievvel 1316/28 Aralık 1900); (Osmanlı, "Merhum Müşir Şakir Paşa Hazretlerinin Hatıratından", 1 Mart 1316/14 Mart 1900).

Cemiyet'in muhalif söyleminde dikkat çekici bir başka yan da bir padişah ve halife olarak Abdülhamit'le, padişah, saltanat, devlet, halifelik kavramlarını birbirinden ayırmaya çalışmasıdır. Bu çabanın temelinde, padişahlık makamına saygısından dolayı Abdülhamit'e muhalefette çekimser kaldığı düşünülen memurlar²³, askerler²⁴, öğrenciler²⁵, işçiler²⁶ ve aydınlar gibi kamusalılıklarla ilişki kurmanın kolaylaşacağı düşüncesi vardır. Bir başka ifade ile İttihatçılar Abdülhamit ile padişahlık makamı arasındaki uyumsuzluğu, özdeşsizliği yukarıda ifade edilen kamusalılık biçimlerine ispat edebildiği oranda başarı kazanacağını ummuştur. Karşıt kamusal alanın hem bu tür kamusalılık biçimleri ile hem de Girit ve Makedonya gibi dış sorunların yarattığı memnuniyetsiz kesimlerle yahut Mizancı Murat'ın 1895'te, Damat Celalettin Paşa'nın oğulları Prens Sabahattin ve Lütfullah'la 1899'da Avrupa'ya kaçarak Cemiyet'e katılması türünden iç politik gelişmelerin özneliyle ilintilenmeden doğan ilişkisel bir süreç (Miriam Hansen, 1993: XXXIX) olduğundan hareketle söyleyecek olursak; yukarıda belirtilen özdeşsizliği kurabildiği ölçüde Cemiyet, Abdülhamit aleyhine karşıt kamusal alan oluşturmada mevzi kazanmıştır. Nitekim bu özdeşsizliği doğrudan veya dolaylı şekilde belirten yazılar gazetelerde yer almıştır. Bu tutumun en net görüldüğü yazılardan birisinde, Abdülhamit'in hatalarının bütün Osmanlı padişahlarının toplam hatalarından fazla olduğu; padişahlık haysiyetini “çamurda sürüklediği”; tıpkı Hz. Osman'ın halifelik makamına verdiği zarar gibi Abdülhamit'in de padişahlık makamına zarar verdiği; para, hırs, mal mülk derdine düştüğü adeta ‘kasd-ı anarşizm’ yarattığı yazılmıştır (Meşveret, “Sultan Abdülhamit'in Büyük Hatası”, 27 Rebiyülahir 1314/ 5 Ekim 1896).

İttihatçılar sadece Abdülhamit'i ve onun bürokratlarını değil onun idaresine destek veren kişileri de eleştirmiştir. Örneğin İstanbul'da Ahmet Mithat Efendi tarafından çıkarılan Kırk Ambar ve Tercüman-ı Hakikat gazetelerinin Abdülhamit'i övmesi, sert bir şekilde eleştirilmiş, cemiyetin benimsediği bir başka muhalif söylem olan Abdülhamit'in İslam ile olan uyumsuzluğu gösterilmeye çalışılmıştır:

²³ “Memûrünün umumuna fenadır demeğe dilimiz varmıyor. Lakin namuslu bir memurun idare-i hazıra icrâat-ı zulûmkârânesine alet olmak zilletini kabul edişine, hele başka sûrette temin-i maîşete iktidarı olupda memuriyetlerinden istifâ etmeyenlerin hâllerine teessüf etmemek de elimizden gelmiyor!” (Nazım, Meşveret, “İstibdad Hizmeti Mâni Olur mu?”, 15 Recep 1313/ 1 Ocak 1896)

²⁴ “Edirne'de altı aydan beri maaş alamayan zâbitlerin onbeşi alenen şikâyet ettikleri ve serbest lîşân kullandıkları için taht-ı tevkife[gözetaltına] alınmışlar. Bu haksız tevkifin askere sù-i tesiri olmuş çoğu söylenmeğe başlamış. İhtilâl emareleri hissedilmiş.” (Meşveret, “Havadis-i Siyasiye”, 1 Şevval 1313/16 Mart 1896); ayrıca Bkz. (Ahmed Rıza, Meşveret, “Askerimizin Namus ve Haysiyeti” 18 Şevval 1313/ 2 Nisan 1896)

²⁵ “Pâdişahın hal-i lüzumuna dair Yıldız duvarlarına yapıştırılan yaftalar softalara atfedilmiş, beşyüz softa sürülmüş. Medrese nişin-i talebe-i ulûmu tatyf[hoş etme] maksadıyla da hazine-i hassadan et ve ekmeğe dağıtılmış. Millet açtır; fakat saray ekmeğine muhtaç değildir. Cigerle kedi besler gibi tedbirlerle softaların hamiyet-i milliyeleri söndürülemez.” (Meşveret, “Cemiyetler, Yaftalar”, 15 Recep 1313/ 1 Ocak 1896)

²⁶ “Tersane amelesi ayaklanmışlar. Maaşlarını istemişler. Şâyet verilmeyecek olursa hep birden Yıldız'a gideceklerini bildirmişler. Hükümet ale-l-hesâb bir miktar para vererek gürlütünün önünü almış.” Meşveret, “Kodesden”, 27 Rebiyülahir 1314/ 5 Ekim 1896)

Kur'an, şeriat, devlet, namus, beka-yı istiklal Sultan Hamid'in bu kadar mekruh ve miskin olan şahsı için feda edilecek mi, edilmeyecek mi? İşte meselenin dosdoğrusu budur! Ahmed Midhat Efendi zimnen 'edilmelidir' diyor. Ve etmeyenleri Allah'ın ve Peygamber'in lanetlerine havale etmek istiyor. Biz ise "Hayır! Bin aded Hamid bile Allah ve Peygamber için feda olunur" diyoruz. (Mizan, "Yine Kırk Anbar" 11 Şevval 1314/ 15 Mart 1897).

Gazetelerde Abdülhamit'in İslam'a uygun düşünce ve tutumda olmadığına dair yazıların özellikle Ramazan aylarında sert bir üslup eşliğinde arttığı gözlemlenir. Bu yazılar, Ramazan'ın Müslümanların İslami hak ve sorumluluklarını en fazla hatırladığı ay olduğundan hareketle, Müslümanların hürriyet ve adalet istemesinin; verdiği verginin nereye sarf edildiğini sormasının; vatanın banyırlılığını engellediği için istibdat yönetiminin ilgasına çalışmalarının da hakları ve vazifeleri olduğunu hatırlatmaya yöneliktir. Aksi durumda ise, "*bu hakkı terk ve kabûl-ü esaret etmek demektir. Cenab-ı Hakk insanı esir olmak üzere yaratmamıştır. Bu hâl Allah-ü Azimüşşân'a bile isyândır. Herkes vazîfesini bilmeli, devleti intizâma koyup muvâzenet hasıl ettirmeli. Yoksa beka kabil değildir.*" denilmiştir (Meşveret, "İdare-i Hükümette Muvâzenet", 18 Şevval 1313/ 2 Nisan 1896).

İstibdat yönetimine direnmemenin Allah'a isyanla bir tutulması dışında, Abdülhamit'in Hz. Muhammed'e gerekli saygıyı göstermediği de çeşitli yazılarda iddia edilmiştir:

Resûl-i zîşânımıza vekîl tanıdığımız Sultan Hamid nefsi için vatanımızı ve milletimizi mahvetmeğe nasıl teşebbüs ve cesaret etmiş ise Hazret-i Fahri Kâinat Efendimiz'e de 'bir Arab bir çölden çıkmış ve az vakit zarfında bir çok ülke zabt etmiş olduğu hâlde ben bugün devlet-i Osmâniye gibi bir hükûmet-i muazzamanın pâdişahı ve cümle Müslümanların halifesi iken her istediğimi icrâ etmekte tebaamı yed-i kahr ve dehşette bulundurmakta niçin izhar-ı acz edeyim' demiş. Sultan Hamid'in 'Arab' sıfatıyla tavsif ve tahkire cüret ettiği zat-ı muhterem Hazreti Muhammet'tir. Böyle bir benî zîşânı tahkir eden bir pâdişahın makam-ı hilafette ferman-ı fermayı zulm ve cefa olması layık mıdır?(Meşveret, "Müşir Said Paşa'nın Vefatı", 1 Şevval 1313/ 16 Mart 1896).

Halkın İslami hassasiyetine dokunacak yazılarda dikkat çeken bir başka husus ise, Abdülhamit'in halifeliğinin geçersiz olduğunu savunmak olmuştur. Bu yazılarda padişahın Müslümanları korumadığı, onlarla ilgilenmediği,²⁷ Avrupa'da Müslümanların imajını zedeleyecek gelişmelere, gösterilere, söylemlere kayıtsız kaldığı dolayısıyla halifeliğinin sorgulanması gerektiği öne sürülmüştür (Osmanlı, "Paris Hayvanat Bahçesinde Dervişler", 1 Temmuz 1315/ 13 Temmuz 1899).

²⁷ (Osmanlı, "Mukâtib: Bosna'dan", 1 Haziran 1314/13 Haziran 1898); (Osmanlı, "İstila-ı Şeri", 15 Ağustos 1316/28 Ağustos 1900); (Osmanlı, "Serhat Boyundan Mektub", 1 Kanunîsâni 1315/13 Ocak 1900).

İTC'nin çıkardığı gazeteler içinde, padişahın halifelik makamına uygunsuz olduğu iddiasını en fazla dile getiren gazete, halkı etkilemek için olabildiğinde sade dil kullanmasıyla dikkat çeken Osmanlı Gazetesi olmuştur. Gazete bu iddiyanın halkta etki etmesi için fetva biçiminde yazılmış metinler yayınlamıştır. Nitekim bu fetvalarda, Yıldız Sarayı'nda ziyafetlerin düzenlendiği, misafirlere şarap ikram edildiği, tiyatro oyunlarının sahnelendiği gibi halkın tepkisini çekeceği düşünülen ifadeler yer almıştır (Osmanlı, "Fetva", 15 Nisan 1316/ 28 Nisan 1900). Fetvalar dışında İTC'nin yayınladığı hutbelerde de İstibdat yönetiminin İslam'a aykırı olduğu, Kuran'dan ayetlerle, Peygamber'in hadisleriyle ispatlanmaya çalışılmış, Abdülhamit'in halifeliğe uygun olmadığı en güçlü İslami kanıtları kullanmak suretiyle dile getirilmiştir. (Tunalı Hilmi, 1313: 4)

Cemiyet'in İslam dışında bir başka kuvvetli argüman kaynağı da Osmanlı tarihinden verilen örnekler olmuştur. Örneğin İslam'ın bir emri olan müsavat ve meşveretin Osman Gazi'den Fatih'e kadar gözetildiği, "*kuvve-i icraiyye ile icraat ve hükümetle millet arasında lazım olan muvâzenetin ibkasına çalışmış*" (Meşveret, "İdare-i Hükümette Muvâzenet", 18 Şevval 1313/ 2 Nisan 1896) bu padişahların aksine, Abdülhamit'in buna uymadığı sıkça yazılmıştır. Müsavat ve Meşveret'in olmadığı İstibdat yönetiminin iki bin sene önceki Bizans, İran imparatorluklarına ait bir yönetim şekli olduğu, Osmanlıya uymadığını, hanedanın bilgisizliğinden dolayı bunu göremediği de dile getirilmiştir. (Osmanlı, "Abdülhamit'e Hitâp", 15 Haziran 1316/ 28 Haziran 1900)

Osmanlı Tarihi'nden, İslam Tarihi'nden ve daha az olmakla beraber Dünya Tarihi'nden örnekler vermek suretiyle Abdülhamit'in bu tarihsel tecrübelerle aykırı davrandığının yazılmasının ardında, Meşrutî söylemin tarihsel kanıtlar gösterilerek güçlendirilmesi, verilen örnekler yoluyla halkta Abdülhamit iktidarına yönelik soruların ortaya çıkmasının sağlanması ve en nihayetinde ortak iyi olarak görülen anayasal meşrutî düzen lehine bir perspektif oluşturulması amacı vardır. Bu amaçların ısrarlı bir şekilde yazılması, İTC'nin kendi varoluşunu, meşruiyetini bu amaçlar üzerinden oluşturmasına yardım etmiştir. Bir başka deyişle, Abdülhamit yönetiminin sorgulanırlığı arttığı müddetçe İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meşruiyetinin de artacağı düşünülmüştür. Bu meşruiyet zemini, Cemiyetin iki etkin kişisi olarak Mizancı Murat²⁸ ile Ahmet Rıza²⁹ arasında düşünsel anlaşmazlıklar, kuşak farklılığı (Mardin, 1996: 92-93, 106-108) gibi farkların olmasına, yani İTC'nin homojen bir yapı olmamasına (Hanioglu, 1989: 645) rağmen Abdülhamit'e topyekûn karşı çıkışın yarattığı çekim gücü ile bütün İttihatçıların ana amacı olan devleti kurtarmak aciliyetinin birleştiriciliğinde şekillenmiştir daha çok. Nitekim II. Meşrutiyet'in İlanı ile birlikte bu ayrımlar derhal su yüzüne çıkmıştır. II. Meşrutiyet'in İlanı öncesinde görülen bu farklı-

²⁸Mizancı Murat için bkz. (Emil, 1979); Mardin, 1994: 77-135)

²⁹Ahmet Rıza için bkz. (Ahmet Rıza, 1988); (Hanioglu, 1989:370, vd.)

laşma, ayrışma eğilimleri, gazetelerde çıkan bazı yazıların satır aralarında gözükmüştür. (Mizancı Murat, “Azizim Rıza Bey”, Meşveret, 15 Recep 1313/ 1 Ocak 1896; Ahmed Rıza, Meşveret, 15 Recep 1313/ 1 Ocak 1896).

İTC içindeki farklar yalnızca Ahmet Rıza ile Mizancı Murat arasında oluşmamıştır. Ahmet Rıza ile Prens Sabahattin arasında sonrasında ise Ahmet Rıza, İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, Prens Sabahattin, İshak Sükuti, Yusuf Akçura gibi aydın vasfı ağır basan ilk kuşak ittihatçılar ile Enver Paşa, Talat Paşa, Ba-haeddin Şakir, Dr. Nazım, Kazım Nabi Duru, Mithat Şükrü Bleda gibi aksiyoner yanları belirgin ikinci kuşak ittihatçılar arasında düşünce ve tutum farklılıkları oluşmuştur. İTC içinde oluşan bu farklılıklar tıpkı Meşrutiyet’in İlanı için oluşturulmaya çalışılan karşıt kamusal alanın doğasına içkin olan farklılıklar gibi olağandır. Zira karşıt kamusal alan farklı düşünce ve kişileri, bu düşünce ve kişiler arasındaki çatışmayı, çokluğu, heterojenliği, farklılıkları içerir (Kluge-Negt, 1993: 10-11).

İttihatçıların Abdülhamit’in yönetimine muhalefette başvurdukları bir başka argüman da istibdat yönetiminin, Osmanlı Devleti’nin ve toplumunun itibarını, prestijini Avrupa’da sarstığı düşüncesidir. Cemiyet, Avrupa’da meydana gelen gelişmeleri, Avrupa basınında çıkan yazıları, Avrupalı devlet adamlarının demeçlerini kendi muhalefetine haklı çıkarmak için kullanmıştır (Meşveret, “Meşveret”, 27 Rebiyülahir 1314/5 Ekim 1896). İttihatçı gazeteler, Osmanlı Devleti’ni ilgilendiren hemen her tür olumsuz gelişmeyi Abdülhamit yönetiminin bir ürünü saymışlar, buna mukabil meşrutiyet isteyen İTC’nin haklılığının gittikçe artan bir oranda Avrupa kamuoyu tarafından anlaşıldığını iddia etmişlerdir. Abdülhamit’in sırf gösteriş olsun diye (Osmanlı, “Aklınca İslahat Yapıyor” 1 Haziran 1314/13 Haziran 1898), yahut müstebit yönetimini parasız yürütemeyeceği için borç almak amacıyla ıslahat yapacağı söylentilerini yaymasına (Ahmed Rıza, “İslahat Tasavvuru”, Meşveret, 12 Cemaziyelahir 1314/18 Kasım 1896) Avrupalı devlet adamlarının da artık kanmadığını yazmışlardır (Ahmed Rıza, Meşveret, “İcmâl-i Âhval”, 2 Ramazan 1313/ 16 Şubat 1896).

Devletin dış politikasının zaaflarını dile getiren gazetelerin, alternatif politikalar sunmak gibi öncelikleri olmamıştır. Daha çok, halkın tepki duyacağı düşünülen gelişmeler yazılmıştır. Örneğin, Abdülhamit’in “kendi nefsinin kurtarmak için” Rusya ile yapacağı işbirliğine dair söylentiler, “Rus/Moskof korkusu” gibi kamuoyunda çok canlı olan korkuları harekete geçirme amaçlı kullanılmıştır (Meşveret, “Moskofla İttifak”, 1 Şevval 1313/16 Mart 1896). Girit, Makedonya, Yemen, Ermeni meseleleri de, Abdülhamit’in yanlış yönetimi yüzünden ülkenin, devletin parçalanmaya gittiğinin kanıtı olarak sunulmuştur.³⁰

³⁰ (Meşveret, “İcmal-i Ahval” 12 Safer 1313/ 4 Ağustos 1895); (Meşveret, “İcmal-i Ahval” 27 Safer 1313/ 19 Ağustos 1895); (Meşveret, “Yemen ve Arnavutluk” 15 Zilhicce 1315/ 7 Mayıs 1898); (Osmanlı, “Yine Balkan Mesaili”, 1 Ağustos 1317/ 14 Ağustos 1901);(Osmanlı, “Selanik’den”, 1 Ağustos 1317/14 Ağustos

İTC, Abdülhamit'in icraatlarının yarattığı yıkım tehlikesi ile menfaat-ı umumiye doğrultusunda izlenecek politikaların devleti yıkımdan kurtaracağına ilişkin savı sadece dillendirmekle yetinmemiştir. Bizzat menfaat-ı umumiye olarak adlandırdıkları Osmanlı toplumunun çıkarları ile Abdülhamit'in kendi çıkarını gözeten yönetimini arasındaki farkı, zıtlığı teşhir etmeye diğer yandan da menfaat-ı umumiyeye somut bir içerik kazandırmaya çalışmıştır.

Zamanın Nezaketini Gözetmek:

Menfaat-i Şahsiye'ye Karşı Menfaat-i Umumiye'yi Savunmak

İTC amacını gazetelerinde, “meşveret vasıtasıyla ahaliye hükümet-i hazrânın seyyiâtı [kötülükleri] yüzünden giriftâr olduğu halin vahametini memleketin ihtiyacını ve inkılâbın lüzumunu tefhim ederek [anlatarak] ittihadın esbabını hazırlamak usûl-i idare-i devletin ıslahı yolunu müzakere ve müşavere eylemek” olduğunu yazmıştır (Ahmet Rıza, “Mukaddime”, Meşveret, 13 Cemaziyülevvel 1313/ 1 Kasım 1895). Ahmet Rıza'nın yazısında bahsettiği Abdülhamit Hükümeti'nin kötülükleri ise bir başka yazıda, “zamanın nezaketini, memleketin ihtiyacını gözetmemek, sulh ve asayiş içinde tatlılıkla terakki ve temeddün yolunu tutmamak” olarak dile getirilmiştir (Meşveret, “Girit”, 26 Zilhicce 1313/ 8 Haziran 1896). Cemiyet, zamanın nezaketine bir başka deyişle zamanın ruhuna uygun yönetimin XIX. yüzyılda Avrupa'da örnekleri görülen anayasal parlamenter yönetim olduğunu, istibdat rejiminin ise, Avrupa'nın, ilerlemenin, medeniyetin dışında kalmak olduğunu ısrarla ifade etmiştir³¹. Nitekim ilerleme ve medeniyet yolunda, Kanun-i Esasi'nin yeniden ilanının akıllı bir padişahın ve bilinçli bir milletin isteyeceği ilk şey olduğu savunulmuş (Şura-yı Ümmet, “İc-mâl”, 21 Haziran 1318/4 Temmuz 1902), bu argüman da İslami emirler, mantığın gereği ve siyasal zorunluluğa dayandırılmıştır. (Şura-yı Ümmet, “Meşrutî İdarenin Ezher-i Cihet Lüzumunu İsbat Beyanındadır”, 7 Eylül 1319/20 Eylül 1903).

İttihatçılar, anayasaya dayanan bir rejimin istibdat rejimine oranla daha üstün olduğunu kanıtlamak için Abdülhamit rejiminin bir menfaat çetesi olduğunu³², bu çetenin kendi menfaatini gözettiği için zamanın, İslam'ın, aklın, siyasal

---

1901; (Osmanlı, “Makedonya Meselesi”, 1 Kanunisâni 1317/14 Ocak 1904; (Osmanlı, “Makedonya Ahvali”, 1 Mayıs 1317/14 Mayıs 1901); (Osmanlı, “Makedonya ve Balkanlarda”, 1 Mart 1317/14 Mart 1901); (Osmanlı, “Yine Yemen”, 1 Teşrinievvel 1314/ 13 Ekim 1898); (Şura-yı Ümmet, “Ermeni Kongresi”, 20 Ağustos 1318/ 2 Eylül 1902); (Şura-yı Ümmet, “Rumeli Elden Gidiyor”, 9 Mayıs 1318/22 Mayıs 1902); (Mizan, “Kasıt mı Yoksa Acz mi?”, 22 Zilhicce 1313/ 4 Haziran 1896); (Mizan, “Makasıd-ı Vatan-perveranenin Hadd-i Gayesi Selamet-i Devlet Olmalıdır”, 8 Şaban 1313/ 24 Ocak 1896).

³¹ (Osmanlı, “Belediyelerimiz”, 1 Kanunisâni 1319/14 Ocak 1904); (Osmanlı, “İdare-i Mahsusa”, 1 Teşrinisâni 1319/14 Kasım 1903).

³² Abdülhamit yönetiminin bir menfaat çetesi olduğuna dair bkz. (Osmanlı, “Mukâtib: Rumelinden”, 1 Ağustos 1314/13 Ağustos 1898) ; (Osmanlı, “Sultan Abdülhamid Han”, 1 Şubat 1316/ 14 Şubat 1901); (Osmanlı,

gerekliliklerin ve hepsinden önemlisi milletin somut ihtiyacı olan Meşrutî yönetimin zorunluluğunu görmezden geldiğini yazmışlardır. Nitekim Cemiyet, Osmanlı toplumunun çıkarları ile somut ihtiyaçlarını gözettiğine ilişkin olarak Abdülhamit'in menfaati ile milletin menfaati arasındaki çelişkiyi göstermeye yönelik yazılar yayınlamıştır. Cemiyet, ilkin, Abdülhamit'in ülkeyi kendi menfaati uğruna yıkılışa götürdüğünü ispat etmeyi, sonrasında ise menfaat-i umumiye olarak adlandırdığı Osmanlı toplumunun kolektif çıkarlarını tanımlamayı ardından da savunmayı amaçlamıştır. Bu iddiaların bir kısmının belirtildiği bir yazıda, Hükümetin bankalardan aldığı borç paranın demiryolu imtiyazlarına,³³ hafiyelerin maaşlarına, padişahın özel harcamalarına, Arap şeyhlerine rüşvet niyeti-ne surre alaylarına verildiği söylenerek (Meşveret, "Parasızlık", 21 Şaban 1315/15 Ocak 1898) halkın kolektif çıkarları doğrultusunda harcanmayan bu paraların, halkın fakirliğine neden olduğu söylenmiştir. Ülkenin kötü mali durumunun semeresini çeken kesimlerin "aç, çıplak, zaruret içinde kırılan" asker, ahali, babaları ve evlatları şehit olan dullar, yetim kalmış yavrular, emekliler, taşrada görev yapan memurlar olduğu, "mülkün etrafı kan içindeyken" kendisini "imam-ül müminin" ilan eden Abdülhamit'in ise, "altınlara gark olmuş dalkavuklarına torba torba liralalar verdiği", İTC'nin gazetelerinde değişik şekillerde pek çok defa yazılmıştır (Meşveret, "Açık Mektub" 27 Rebiyülahir 1314/ 5 Ekim 1896; Osmanlı, "Türkiye mi, Rus Müstameresi [sömürgesi] mi?", 15 Ağustos 1314/27 Ağustos 1898).

Cemiyet Osmanlı toplumunun fakirliğini ortadan kaldıracak somut tedbirin Meşrutîyet'in yeniden ilanı olduğunu okur mektuplarından destek alarak başka bir deyişle okuyucuyla interaktif bir ilişki içinden ispata büyük önem vermiştir. Gazetelere gelen çok sayıda mektubun samimiyetinden ve hissiyatından emin olunmakla beraber çoğunun "hissiyata ve hayâlâta" mağlup olduğu söylendikten sonra gerçekçi bir tutum ve söylemin daha etkili olacağı söylenmiştir:

Maksadımız ahaliye hikâye anlatmak değil memleketin yaralarını ilacıyla beraber göstermektir. Herkesi sanatına veya yıllarca tecrübe ve tahsil ederek öğrendiği şeylere dair mütalaasını bildirirse milletin ve hükümetin cidden hizmetinde bulunmuş olur (Meşveret, "Teşekkür ve Rica", 15 Recep 1313/ 1 Ocak 1896).

Fakirliğin Osmanlı toplumunun en fazla canını yakan sorun olduğunun bilincinde olan İttihatçılar ilginç bir tavırla hem olabildiğince hissiyat ve hayâlât ürünü yazılara hem de bu fakirliği kaldıracak olan somut tedbirlere yer vermiştir gazetelerinde. Bu gerçekçi ve somut önleme örnek olarak verilebilecek bir faaliyet, İTC'nin, "Osmanlı hürriyetperverânı" olarak adlandırdığı cemiyet üyelerine yönelik yardım sandığı oluşturma gayretidir. Bu dayanışma örneği Abdül-

"Devlet-i Aliye'nin Kuvvet ve Zaafı", 15 Şubat 1319/28 Şubat 1904); (Osmanlı, "Mukâtib: İskenderiye"den", 1 Teşrinisâni 1317/14 Kasım 1901.

³³ Osmanlı Demiryolları için Bkz: (Can, 2010); (Bayraktaroglu, 1995).

hamit'in mutlakiyetçi monarşi yanlısı kamuoyu oluşturma politikası ile Cemiyeti sessizleştirme, marjinalleştirme, dışlama politikalarına karşı politik bir hamle olarak değerlendirilebilir. Padişahın eşgüdümlü bu iki stratejisine İttihatçılar vicdan sahibi, toplumsal sorumluluklarını bilen kişiler olarak bir dayanışma örneği göstermişler, bu dayanışma duygusunun Abdülhamit'te olmadığını kanıtı olarak da onun ülkenin zararına “kendi nefsinin yararına hafiyelerine para saçan” yönetimini işaret etmişlerdir. Bu zıtlığın gösterilmesinden beklenen fayda ise, “*Böyle olursa vatanperverlerimizi mücahitlerimizi hapis ve nefye [sürgün] ilka [bırakma] ile çoluk- çocuklarını sefâlete, zarûrete sokarak gayz-ı müstekrehini [iğrenç öfkesini] teskine çalışan bu idâre-i makhureyi [gazaba uğramış, lanetlenmiş idare] büsbütün meyus eyler, bir an evvel başımızdan def ederiz.*” cümlesiyle dile getirilmiştir (Meşveret, “Bir Vazife”, 1 Şevval 1313/ 16 Mart 1896).

Abdülhamit'in politikalarının aksine kendi üyeleri için dayanışma gösteren bir topluluk olarak İttihatçıların bunu gazete sütunlarında dile getirmeleri; onların hem Osmanlı toplumuyla duygusal bir özdeşleşme çabası içinde olduklarını hem de bu tür dayanışma biçimlerinden üretilebilecek ve genelleştirilebilecek meşrutiyet yanlısı kolektif bir deneyim oluşturma peşinde olduklarını gösterir.

Cemiyet sadece Abdülhamit ile arasındaki çıkar çatışmasını değil, yönetim yanlısı kişilerin yazılarındaki düşüncelerle kendi savunduğu düşünceler arasındaki farkı da teşhir etmiştir. Örneğin Ahmet Mithat Efendi'nin “Parlamentolar” yazısında geçen, “*Bir muharrir bugün İstanbul'da cebr ve istibdâda karşı duramaz; çoluğu-çocuğu bâ-husûs paraya ihtiyâcı varsa nefyden, hapisten korkar; kalemini idâre-i keyfiyeye teslim mecbûr olur*” ifadesi, Cemiyet tarafından “kalemini milletin kanına batırıldığı”, “istibdada alet ettiği” gibi sert bir şekilde eleştirilmiştir (Meşveret, “Parlamentolar”, 10 Zilhicce 1312/ 4 Haziran 1895).

Ahmet Mithat Efendi gibi hürmet edilen, üstâd sayılan birisinin bile istibdat yönetimiyle birlikte hareket ettiğini hatta bu tür yazıların bizzat Abdülhamit tarafından “efkâr-ı umûmîyeyi iğfâl etmek zehirlemek” amacıyla yazdırıldığını söyleyen cemiyet; kendisini ise, Osmanlı kamuoyunu, bütün bu zehirleme teşebbüslerine karşı korumak ve medeniyet yolunda aydınlatmak ile görevli saymıştır. Bu görevi gerçekleştirmenin, Osmanlı toplumunun saadetinin ve selâmetinin anahtarı olan uhuvvetin ve ittihadın sağlanması yoluyla mümkün olacağından hareketle okuyucularına, maddi ve manevi deneyimlerini meşrutiyet lehine örgütleme amacıyla kurulmuş Cemiyete katılma çağrısında bulunmuştur:

Kuvvetli bir deva-i müessir bir menba' ile müdefi' olur varlığımızdan, insanlığımızdan hayatımızdan lezzet alabilmek için bize evvel emirde vatanımızı, me'vâmızı, barınacak yaşanacak bir hâle koymak vahşetten, istibdâtdan, mezelletten hâlâs etmek ve bu yolda her türlü afattan masun kılmak lâzımdır. Bunun için ne yapmak iktizâ

ederse yapmalıyız. Cemiyetimiz isyân, velvele, yaygara meftunu değildir. Hepimizin menfaâtı şu hâl-i felâketi ıslah ederek devleti dest-i zalimeden kurtarmak değil midir? On dokuz seneden beri memleketimizde hüküm süren mezâlîm ve teadiyâtın [düşmanlıklar] istibdâdın seyiyatlarını [fenalıklarını] bu gün hep birden çekmiyor muyuz? Sultanımız az gavâil mi görüyor, devletimiz az tehlikeler mi geçiriyor? Saha-yı necata [kurtuluş yolu] doğru ilk adımı biz Kanun-ı Esâsi'de buluyoruz. Bir şahsın velev ki Eflatun-ı zaman olsun – koca bir mülkü idâreye kudreti yoktur. Şeriatın bin üç yüz on üç sene evvel vaz' ettiği usûl-i meşvereti düvel-i mütemeddine bilâ- istisnâ memleketlerinde tatbîk ederek mesut ve müreffeh oluyorlar. Biz ne için böyle yapmayalım? Bir mülkte adâlet, maârif-i hürriyet ile kaimdir. Hürriyette ancak usûl-i meşveretle olur. Bâ-husûs ahvâl-i tâbiye ve ictimâiyesine nazaran devletimizin saâdet ve selâmeti bu usûl ile temin edilebilir, yaralarımız bunun ile tedâvî olunur, hak böyle yerini bulur. İçimizde hamiyetinizi, safvetinizi, meziyyetinizi bilenler olduğu için size bilhassa mürâcaat ediyoruz. Bize maddeten manen iltihâk çarelerini düşününüz. Cemiyetimizin tevessü ve terakkisine elinizden geldiği kadar yardım ediniz. İhtiramınız, nesayihiniz var ise ne sûrette emin iseniz öylece yazınız. Türkçe, Fransızca, İngilizce makalelerimiz, risâlelerimiz, gazetelerimiz meslek ve maksadımızı Osmanlılara ve ecnebilere iyice bildiriyor. Durmayıp çalışıyoruz. Cemiyetimiz hakiki bir cemiyet-i siyâsiye oldu. Her vilâyette şubelerimiz, her tarafta adamlarımız var. Sizden kalemen, fikren hâsılı ne sûrette olursa olsun muâvenet bekleriz; baki uhuvvet itihâd. (Meşveret, “Muazzez Vatandaşlarımız”, 27 Cemaziyelahir 1314/ 3 Aralık 1896).

İttihat ve Terakki'nin kendisini istibdat rejimini ortadan kaldırılmasına yönelik çalışan siyasi bir cemiyet olarak görüp okuyucularından para yardımı dahil olmak üzere (Meşveret, “Cihet-i Teselli”, 27 Rebiyülahir 1314/ 5 Ekim 1896) aktif yardım ve katılım istemesi, Abdülhamit'in şahsi çıkarlarının sadece teşhir edilmesinin yetmeyeceği ona karşı örgütlenmenin zorunluluğuna dair kesin inançtan kaynaklanmıştır. Cemiyet, toplumun her kesimine zarar veren İstibdat yönetiminin zararlarını gazeteleri aracılığıyla duyurmuş, muhalif bir söylemi yaygınlaştırmaya çalışmış, padişahın şahsi çıkarlarına karşı toplumun genel çıkarlarının önceliğine dair kamuoyunda güçlü bir perspektif oluşturduğuna inanmıştır. Osmanlı kamuoyunda oluştuğuna kanaat getirilen muhalif kolektif deneyim ufku, Meşrutî yönetimi gerçekleştirmek doğrultusunda harekete geçmeyince, bu kolektif deneyimin duygularının yanı sıra aklına da seslenilmeye başlanmış, Abdülhamit'in toplumun genel çıkarına aykırı olan arzularının teşhiriyle bunların eleştirilmesi birlikte düşünülmüştür. Abdülhamit'in Osmanlı toplumunun sadece somut çıkarlarıyla değil kültürel ilerlemesiyle de ilgilenmediği, Afgan Emirî'nin yabancı eserleri tercüme ettirmesi (Osmanlı, “Yaşasın Emir-i Afgan” 15 Kanunisani 1900/ 28 Ocak 1901) ya da Hindistan Hanı'nın yazdığı ve İngiliz gazetelerinde yayımlanan makalenin yarattığı yankıdan (Osmanlı, “Hasbihal”, 15 Teşrinisâni 1900/ 28 Kasım 1900) yola çıkarak ispatlanmaya çalışılmış, İstibdat yönetiminin ülkeyi sadece ekonomik, toplumsal açıdan değil kültü-

rel açıdan hatta medeniyete dair her şeyden geri bıraktığı söylenmiştir (Osmanlı, “Havadis”, 15 Teşrinievvel 1899/ 27 Ekim 1899).

Kamusal alanın kolektif bir deneyim ufku olduğu tarifini baz alacak olursak ve bu tarifi içeriğinde akıl ve duygu, eleştiri ve arzu ikilemelerinin birlikte var olduğunu söyleyebiliriz (Negt-Kluge, 1993:2). Bu bağlam da Cemiyet, gazetelelerinde, Osmanlı toplumun genel çıkarlarının göz ardı edildiği, en önemli ihtiyacın anayasal parlamenter bir yönetim olduğunu, olabildiğince soğukkanlı bir şekilde göstermeye çalışmıştır.³⁴ İstibdat yönetiminin bu konuda önlem almadığını ya da bir başka deyişle meşrutiyetin yeniden ilanını geciktirdikçe, rasyonel eleştiri yazıları yerini, “hissiyat ve hayâlât” içerikli eleştiri, karalama, suçlama hatta Abdülhamit’in fiziki özelliklerinin yetersizliğinin vurgulandığı yazılara bırakmıştır.

Ahmet Rıza’nın hissiyat ve hayâlât içerikli yazılar olarak nitelendirdiği duygu ve arzu yüklü yazılar ya da yine Ahmet Rıza’nın adlandırmasıyla söyleyecek olursak “memleketin yaralarını ilacıyla beraber göstermek” olarak dile getirilen rasyonel tespit ve öneriler, Abdülhamit’e yönelik gittikçe sertleşen bir eleştiri kipiyle yazılmış yazılarda bolca bulunur. İttihatçılar karşıt kamusal alanın bu içeriklerle oluşturulabileceğini görmüş gibidirler. Cemiyetin bu yönde yaptığı yayınların belirli bir etki yaptığı rahatlıkla söylenebilir. Bu etkinin bazı kesimleri Abdülhamit’e karşı harekete geçirecek kadar yoğun olduğu da bilinir.³⁵

Ateş-i İhtilal İçinde Kavrulan Vatan

XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti’nde farklı kamusal alanların belirginleşmeye başladığı bir yüzyıldır. Bu kamusal alanların oluşmasında İmparatorluğun yüzyıl başından bu yana gösterdiği ekonomik gelişme³⁶ önemli rol oynamıştır. Bu ekonomik gelişmeden en fazla yararlanan kesim, aynı zamanda Balkan milliyetçiliğinin sürükleyici kesimi olan ve bu anlamda ulusçu bir kamusal alan yaratmayı başarmış olan eğitilmiş, kentli orta sınıfların ilk nüvesini oluşturacak Balkanlı tüccar grupları olmuştur (Karpat, 2006: 7-71).

³⁴ İTC toplumun somut ihtiyaçlarını birçok yazıda dile getirmiştir. Bu yazıların birisinde bunlar şöyle sıralanır: “Matbûattan sansür usûlünü kaldırmak, şehir postası te’sis etmek, mekâtibin ders programlarını değiştirmek, serbesti-i tedrise müsâade etmek, meclis-i mebûsânı açmak, millete hürriyet vermek” Bkz. (Meşveret, “İcmâl-i Ahvâl”, 27 Rebiyülahir 1314/ 5 Eylül 1896).

³⁵Hasan Amca, anılarında bu etkinin yoğunluğu hakkında görüş sahibi olmamız sağlar: “*Sultan Hamid aleyh-tarı bir zümreye çok kin ve az bir bilgi ile katıldım*”. Bkz. (Hasan Amca, 1989: 18)

Bir başka örnek ise şöyledir: “biz maruzatımızı kavlen değil fiilen de nazar-ı hükümete arz edeceğiz. Maksadın söz ile değil fiilen ele gireceğini çoktan anladık”. Bkz. (Altınay, 2008:15).

³⁶ İmparatorluğun 1783’le 1911 yılları arasındaki dış ticaretinde belirgin bir canlanma görülür; ticaret hacmi belirtilen zaman diliminde 4.4 milyon sterlinden 64 milyon sterline çıkmıştır. XIX. yüzyılın başlarında Avrupa’daki Napolyon Savaşları nedeniyle 1829’da 2.6 milyon sterline kadar gerileyen dış ticaret, 1845’de, 12.2 milyon sterline yükselmiş, 1860’larda toplam 34 milyon sterlini bulmuş, 1900-1909 yılları arasında ise 43 milyon sterline ulaşmıştır. Bkz. (Quataert, 1987:18) ; (Kazgan, 2002: 32).

XIX. yüzyıl, Osmanlı ekonomisinin kapitalizme tam anlamıyla eklemlendiği yüzyıldı.³⁷Kapitalizmin dönüştürücü, kendisine uyma yeteneği geliştiremeyen geleneksel kurumların ortadan kalkmasını hızlandırıcı etkisi doğrulanmış; tımar-zeamet düzeni, yeniçeri ocağı, darphane, ahilik teşkilatı ve esnaf loncaları ayakta kalamamıştı. Bu aşamadan itibaren Osmanlı ekonomisinin başlıca belirleyici kurumları, Avrupa sermayesi kaynaklı Osmanlı Bankası, Düyun-u Umûmiye İdaresi, imtiyazlı demiryolu şirketleri, Fransız Reji İdaresi'nin tütün tekeli, Deutsche Bank gibi kurumlar olmuştu. Bir başka ifadeyle İmparatorluk XX. yüzyıla, Avrupalı güçlerin ekonomik hegemonyası altında girmiştir (Kazgan, 2002: 13-32). Üstelik bu kurumların, Osmanlı yerel güç odaklarından alınması zor imtiyazları değil, merkezi bürokrasiden daha kârlı ve alınması daha kolay imtiyaz türünü tercih etmesi; XIX. yüzyılın başından bu yana merkezi bürokrasiye verilen desteğin nedenlerinden birini oluşturmuştur (Kasaba, 2005: 51-54; Pamuk, 2005: 15).

Osmanlı bürokrasinin Tanzimat Fermanı ile başlayan bir süreçte yönetim aygıtını fiilen eline geçirmesi, onun bu dönemde en etkin sınıf ve güç olmasını doğurmuştur. Avrupa'nın ekonomik vesayeti, diğer yandan kaybedilen zengin topraklar, ciddi ekonomik istikrarsızlıklar bu gücün sorgulanmasına zaman zaman neden olmuşsa da, bürokrasi, yukarda sıralanan olumsuzlukları kendi lehine çevirmeyi başarmış; bir yandan kendi içinde sınıfsallaşmasının hızlandırmış diğer yandan da bu gelişmelerin doğal sonucu olarak küçülmüş bir devletin unsurlarına nüfuz etmesi ve bu unsurları yönetmesi kolaylaşmıştır (Göçek, 1999: 176-189).Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne üye yazarların meşruti yönetim için harekete geçirmek istediği kitle işte bu kitle olmuştur. Nitekim 1860'larda Yeni Osmanlılar için 'âmme efkârı' kavramı, Bâb-ı Âli bürokrasisi ile Batı fikirlerini benimsemiş ya da benimsemeye hazır seçkinleri ifade etmiştir ve bu sınıfı meşruti yönetim için ikna etmeye çalışmışlardır. İttihat ve Terakki Cemiyeti ise sadece bürokrasi ya da seçkinlerle yetinmemiş Osmanlı toplumunun geniş kesimlerine ulaşmayı hedeflemiştir (Mardin, 1994: 146).

İTC'nin, selefleri Yeni Osmanlılar'dan farklı olarak toplumun geniş kesimlerine seslenmek gayreti, İmparatorluğun kapitülasyonlar, Düyûn-u Umûmiye³⁸ve yukarda sıralanan kurumlar vasıtasıyla girdiği cenderenin geniş kesimler üzerinde yarattığı olumsuzlukları görmüş olmasından kaynaklanıyordu. Bu geniş kesimler içinde, genel ekonomik sorunların getirdiği ağır şartlara ilk ve en güçlü tepkiyi XIX. yüzyılda görünür olmuş işçi sınıfı vermiştir.³⁹Osmanlı toplumunda

³⁷ Osmanlı ekonomisinin kapitalizme eklemlenme, periferileşme sürecini Dünya Sistemi Teorisi perspektifinden analiz eden kaynaklar için Bkz: (İslamoğlu-Inan, 2004); (Pamuk, 1984). Bu sürecin özet bir anlatımı için ise Bkz: (Keyder, 1995: 39-71).

³⁸ Osmanlı Devleti'nin borçlarının genel bir özeti ve değerlendirmesi için Bkz. (Yerasimos, 2001: 276-286).

³⁹ Osmanlı'da modern anlamda ilk işçi hareketleri, 1839'da,Batı teknolojsi ve makinelerine tepki olarak başlar. Başlıca hareketler olarak; Bursa'da 1861'de ateş verilen fabrika, 1863 Zonguldak kömür madeni işçileri-

değişik işkollarındaki çalışanların hakkını arama, sesini yükseltme, makine kırma, iş bırakma, protesto, polisle çatışma, grev gibi eylemleri; bu yüzyılda görülen çoğul kamusalıklar içinde işçilerin meşrutiyet lehine dolayısıyla da Abdülhamit yönetimine karşı harekete geçecek siyasal bilince en yatkın kesim olarak görülmelerini sağlamıştır. Nitekim bu durum Ahmet Rıza ile Mizancı Murat' ta, hem bu bilincin kendi gelişme seyri içinde istenilen seviyeye gelebileceği konusunda hem de işçilerin bu eylem dinamizmini meşrutiyet lehine harekete geçirmenin gerekli olduğu düşüncesini uyandırmıştır. Bu uğurda toplumun bu en dinamik kesimi de dahil olmak üzere olabildiğince geniş bir kitleye ulaşmak için gazeteler, iç ve dış siyasal sorunları halk üzerindeki etki gücünü arttırmak için çarpıcı örneklerle dile getirmiştir. Özellikle yoksulluktan muzdarip halkın hayat koşulları; ülkenin değişik köşelerinden gelen mektuplardaki eleştiriler, şikâyetler, yakınmalar -İslam'ın bu koşullara karşı ayaklanmaya izin verdiği ifadesiyle birlikte- çok sık kullanılmıştır.

İTC' nin önde gelen üyelerinden olan Ahmet Rıza, başında bulunduğu Meşveret gazetesine gelen mektupların pek çoğunda, “ihtilalin ve ahz-i sârn [intikamin] lüzumundan bahsedildiğini” söyledikten sonra cevaben, “*Avâmî ayaklandırmak kolaydır. Lakin tedbirsiz, hesâbsız ihtilâlî teskin etmek, bir hüsn-i neticeye vardırılmaz zordur.*” demiştir. Yazının devamında Cemiyetin benimsediği kurucu öğeler olarak ittihat, hürriyet, adaleti saymış, meşrutiyet lehine bir kamuoyu yaratmanın gerekliliğini ise, “hükümet-i meşrutanın lüzumunu ahâlinin zihnine, kalbine sokmak⁴⁰ Kanun-ı Esâsi'yi bütün millete sevdirmek” satırlarıyla belirtmiştir. Ahmet Rıza aynı yazıda, “tedâriksiz ihtilâllerle milleti, devleti tehlikeye düşürmek hatadır” diyerek, ‘milletin ve devletin’ bekasının ‘böyle gözü kapalı isyanlarla’ tehlikeye düşebileceği riskini işaret etmiş, toplumda meşrutiyet lehine bir yatkınlığın oluşturulmasının ilk ve en önemli adım olduğunu ısrarla dile getirmiştir (Ahmet Rıza, “İhtilâl”, Meşveret, 21 Şaban 1315/ 15 Ocak 1898).

---

nin grevi, 1872 Beyoğlu Telgrafhane işçilerinin grevi, 1873'de Haydarpaşa-İzmit demiryolu işçilerinin işten çıkarılmalarına demiryolunu tahrip ederek verdikleri tepki, aynı yıl İstanbul Tersanesi işçilerinin iş bırakma eylemleri sayılabilir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın getirdiği maliyet sonucunda paranın değerinin düşürülmesinden kaynaklanan satın alma gücünün kat kat gerilemesi pek çok greve neden olmuştur. 1878 İstanbul terzi işçilerinin ücretlerinin yüzde 70 artırılması isteğiyle; 1879 Şirket-i Hayriye vapur işletmesindeki dökümlü işçilerinin ücretlerini kaime olarak almayı reddederek; aynı yılın Temmuz ayında Tersane işçilerinin yedi yılda dördüncü kez iş bırakarak ücretlerinin altın parayla ödenmesi talebiyle greve gidilmiştir. Bunlardan başka duvar işçilerinin, terzilerin, ayakkabı tamircilerinin ekonomik şartlarının düzeltilmesi istemiyle sık sık greve gittikleri görülmüştür (Karakışla, 1998: 29-33). Ancak esas patlama II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 Temmuzundan aynı yılın aralık ayına kadar ki geçen sürede görülmüş; bu dönemde grev sayısı 111'i bulmuştur (Şişmanov, 1978: 21-23).

⁴⁰ Ahmet Rıza'nın meşrutiyet yönetimin gerekliliğini “ahalinin kalbine, zihnine sokmak” olarak dile getirdiği bu ifadeler yukarıda tanımlanan deneyim kavramının belleme, dışsal bir şeyi içeriştirme gibi anlamları taşıdığı açıktır. Bkz. (Dipnot 14)

Ahmet Rıza'nın bu tavrı, Abdülhamit'in 'görünmeden görünmek'⁴¹ olarak adlandırılabilir, kamusal imajını Osmanlı toplumunun her katmanına nüfuz ettirme politikasına karşılık, şiddet dışı yollarla kamusal alanı ele geçirme çabası olarak adlandırılabilir. Cemiyet, bu çabanın içinde değerlendirilebilecek bir söylemle Abdülhamit'in kendi halkının içine çıkmaktan korktuğunu iddia etmiş bunun bir zaaf ve güçsüzlük olduğundan hareketle onun meşruiyetinin sorgulanması gerektiğini dile getirmiştir.⁴² Padişahın meşruiyetinin tartışılabilir kılınması için başka argümanlara da başvurulmuştur. Nitekim Ahmet Rıza, bir yandan Abdülhamit'in kötü yönetiminin ülkede can ve mal güvenliği, hukuk ve adalet bırakmadığını söyleyerek bu durum karşısında şeriatın ayaklanmaya izin verdiğini savunmuş diğer yandan da bu yönetime itiraz ederek hükümetin düzelebileceğine olan inancını da dile getirmiştir. Meşveret'in ilk sayılarında bu tutumunu olabildiğince sürdürmüştür. Onun bu tutumunda, XIX. yüzyılın ortalarından bu yana gittikçe azalan geleneksel şikâyet, itiraz gibi pratiklere olan inancı ile Fransa'da toplumun cehaletinden dolayı sonuçsuz kaldığını iddia ettiği Fransız Devrimi örneğinden yola çıkarak Kanun-i Esasi'nin yararlı olabilmesi için öncelikle toplumun bilinç seviyesinin yükseltilmesinin gerekliliğine olan inancı etkili olmuştur. (Ahmet Rıza, "Mukaddime", Meşveret, 13 Cemaziyelahir 1313/ 1 Aralık 1895) Onun bu tavrının bir başka güçlü nedeni de, benimsediği pozitivist fikirlerin devrimden ziyade düzen ve ilerlemeden yana olmasından kaynaklanmıştır.

Toplumsal ayaklanma konusundaki bu ihtiyatlı tavra, Cemiyet'in diğer üyeleri gittikçe azalan oranda katılmıştır. Bunda bir türlü ilan edilmeyen Meşrutiyet beklentisinin yarattığı umutsuzluk ile gittikçe keskinleştiği gazetelerde sürekli dile getirilen iç ve dış şartların bileşimi etkili olmuştur.⁴³ Ahmet Rıza'nın bu tutumunun daha az taraftar bulmasının bir kanıtı, artık toplumun geniş kesimlerini ifade eder hale gelen "efkâr-ı umumiye" harekete geçirmeye yönelik yazıların sayısındaki artış olmuştur. Bu yazılardan birinde, "*Şimdilik kalemle, matbuâtla, muhâkeme ile hak isteyeceğiz. Yine verilmezse ne deliklere, ne bucaklara, ne*

⁴¹ Abdülhamit döneminde simgesel ve törensel ritüellerin, halkın gözünde devletin imajını sağlamlaştırma amacına yönelik olarak artması için bkz. (Deringil, 2007: 53- 91).

⁴² Gazetelerde, Abdülhamit'in Yıldız Sarayı'ndan neredeyse hiç çıkmadan ülkeyi yönetmesine yönelik eleştiri yazıları bir hayli fazladır. Bunlar bir kaç için Bkz: (Meşveret, "Pâdişahların Saraya Kapanıp Yanındaki Adamlarından Başka Kimsenin Sözüne İtimad Etmemelerinin Neticesi", 13 Cemaziyelahir 1313/ 1 Aralık 1895); (Meşveret, "Vilayetimizin Ahvalı", 15 Recep 1313/ 1 Ocak 1896); (Meşveret, "Hafiyeler", 2 Ramazan 1313/ 16 Şubat 1896); (Meşveret, "Vatanı Sevenlere, Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtar!", 17 Ramazan 1313/ 2 Mart 1896); (Osmanlı, "Mekatib: Yıldız'dan, 15 Mayıs 1315/ 27 Mayıs 1899); (Osmanlı "Bu Yıldız Rezil Olmaya Teşnedir", 1 Teşrin-i evvel 1 1305/ 13 Ekim 1896/ 13 Ekim 1896); (Mizan, "İzhâr-ı Hakikat", 4 Şevval 1314/ 8 Mart 1897); (Mizan, "Komedyâ Başladı", 13 Ramazan 1313/ 27 Şubat 1896).

⁴³ (Meşveret, "Bıçak Kemige Dayandı", 2 Ramazan 1313/ 16 Şubat 1896); (Meşveret, "Havadis-i Siyasiye" 1 Şevval 1313/ 16 Mart 1896); (Meşveret, "Girit Hakkındaki Telgraflar", 10 Zilhicce 1312/ 4 Haziran 1895); (Meşveret, "Selanik'ten" 12 Muharrem 1313/ 5 Temmuz 1895); (Meşveret, "Hükümeteşsizlik" 12 Rebiyülevvel 1314/ 21 Ağustos 1896).

Yıldız Kal'alarına, istihkâmlarına saklanmak barınmak o zaman para etmez." denilmiştir. (Meşveret, "Sultan Murad Mazlûmun Mithat Paşa'ya Bir Nâme-i Hümâyûnu" 17 Ramazan 1313/ 2 Mart 1896). Osmanlı toplumunu istibdat yönetimine karşı eyleme, sesini yükseltmeye çağıran yazıların artışı; İTC'nin Meşveret ve Mizan gibi gazetelerinin halka yeterince hitap edemediği özelleştirilmesinin payı olmakla beraber, Miralay Şefik, Yüzbaşı Çürüksulu Ahmet Beyler gibi asker kökenli yazarların yazılarının gazete sütunlarında daha fazla görülmeye başlaması ile Cemiyet'in, kitleleri harekete geçirmenin önemini eskiye oranla daha iyi kavraması önemli rol oynamıştır. Bu kavrayışın gerçekleşmesinde ise özellikle Abdullah Cevdet'in okuduğu Gustave Le Bon'un etkisinde kalarak yazdığı yazılar etkili olmuştur. (Osmanlı, " Abdülhamit ve İlm-i Ruh", 15 Nisan 1899)

Cemiyet'in kitleleri keşfi tıpkı muhalefet ettikleri Abdülhamit'in yöntemleri gibi İmparatorluk'ta daha önce görülmeyen modern olgulardı.⁴⁴ Cemiyet ile Abdülhamit'in modern yöntemleri benimsemesine rağmen tasavvur ettikleri ideal toplum farklıydı. İTC anayasal parlamenterizm, adalet, özgürlük gibi soyut ve yeni değerler üzerine bina edilmiş bir toplumu ideal toplum olarak görürken, Abdülhamit ise toplumsal bağların kişilere bağlı olarak kurulduğu geleneksel bir toplumdandı (Mardin, 1994: 17). Cemiyetin, kitleleri harekete geçirecek ideal toplumu kurma isteği somut bir halkı soyut değerlerle yeniden donatmak anlamına geliyordu. Ancak toplumun, Cemiyetin bütün çabasına karşılık harekete geçmemesi gittikçe artan oranda hayal kırıklığı yaratmıştır. Örneğin Ahmet Rıza "...vatanımı ve cellâd elinde ırz ve nâmûsu pay-mâl olan evladımı kurtarmağa gelince kimse yerinden kımıldamıyor! Makalem pek uzadı burada sükût edeyim. Tapdığım millete karşı acı sitemler yazmağa mahâl kalmasın." diye yazmıştı (Ahmet Rıza, "İhtilal", Meşveret, 21 Şaban 1315/ 15 Ocak 1898). Ahmet Rıza örneğinde görülen bu sitemler, "zulme sessiz kalmak, Allah'a isyandır" (Meşveret, "İdare-i Hükûmette Muvâzenet", 18 Şevval 1313/ 2 Nisan 1896) denilerek ya da "Kalkın canım! Biraz davranalım, ayıptır, günâhtır, rezâlettir!" (Meşveret, " Suriye'den Mektup", 18 Zilkade 1313/ 1 Mayıs 1898) gibi ifadelerle diğer İttihatçı yazarlar tarafından da dile getirilmiştir.

İsyan çağrısı yapılan yazıların ortak noktası, fakirliği doğrudan yaşayan kesimlerin üzerinde etkili olacak şekilde yazılmış olmalarıdır. Böylece toplum, fakirliği somut olarak yaşayanlar üzerinden harekete geçirilmek istenmiştir (Osmanlı, "Müslümanların Fakir Kalmalarının Sebebi", 1 Temmuz 1901). Örneğin, hayat koşulları ve maddi durumu en kötü kesim olan ve toplumun büyük kısmını oluşturan köylülerin durumu gazetelere gelen mektuplar üzerinden anlatılmıştır. Bu mektuplardan birisinde, köylünün geçimini zorlukla sağlamaya yetecek

⁴⁴ XIX. yüzyılda kitleleri harekete geçirmek isteğinin ve kitle hareketlerinin sadece Avrupa'da değil bütün dünyada görülen bir özellik olduğuna dair Bkz. (Hobsbawm, 1999:108).

toprakların bile taşradaki idareciler tarafından el koyulduğu (Meşveret, “Suriye’den Mektup”, 28 Cemaziyelahir 1313/ 15 Kasım 1895); devletin zenginlerden almadığı, ertelediği bu vergileri, en namuslu, istibdat yönetimi altında en fazla ezilmiş, sefil hale düşmüş olarak tasvir edilen köylülerin ödemek zorunda kaldığı yazılmıştır (Meşveret, “Heyet-i Teftişiyeler” 26 Zilhicce 1313/ 22 Haziran 1895).

Köylülerin bütün bu olumsuzluklardan dolayı sabrının tükendiği isyana hazır halde beklediği, “Köylüleri o biçâreleri görseniz hepten tahammül edemezsiniz. Üç çıplak sefil, ser-gerdân bir hâlde umûmen hükûmetten bî-zardırlar. Önlerinde bir hamî-i hürriyyet görseler birden kıyâm edecekler. Hepsi pâdişaha lânet okuyor” satırlarıyla ifade edilmiştir (Meşveret, “Selanik’ten Mektub”, 10 Zilhicce 1312/ 4 Haziran 1895). Kıyam etmeye hazır bir diğer kesimin ise altı aydır maaşlarını alamayan, bu durumdan ve başka konulardan şikâyetçi olan askerler olduğu söylenmiştir: “Şikâyet ettikleri ve serbest lisân kullandıkları için taht-ı tevkife alınmışlar. Bu haksız tevkifin askere sû-i te’sîri olmuş çoğu söylenmeğe başlamış. İhtilâl emareleri hissedilmiş” (Meşveret, “Havadis-i Siyasiye” 1 Şevval 1313/ 16 Mart 1896). Askerlerin olası bir kıyam durumunda ise Abdülhamit’ten intikamlarının çok kanlı olacağına -ya da olması gerektiğinedair bir yazıda ise, “Ferda ah ferda-yı intikam ki pek kanlı olacaktır. Yakalarınız pençe-i kanuna geçecek kafalarınız seyf-i adalet altında yuvarlanacaktır” denilmiştir (Meşveret, “Suriye’den Mektup”, 12 Cemaziyelahir 1314/ 18 Kasım 1896).

Sadece yayın ve propaganda ile ihtilal yapılamayacağı, askerlerin yardımının zorunlu olduğu görüşünün 1902 yılındaki I. Jön Türk Kongresi’nde itirazsız kabul edilmesi, maddi açıdan zor durumda olan askerlerin Abdülhamit’i devirmeye olumlu bakacaklarına dair iyimser bir düşünceye dayanıyordu (Osmanlı, “Paris’de Osmanlı Hürriyetperverân Kongresi”, 16 Nisan 1902). I. Jön Türk Kongresi’nde Abdülhamit’in ancak askerlerin yardımıyla devrilebileceğinin söylenmesi Cemiyetin bir eşik durumuna geldiğinin de göstergesi sayılmalıdır. Yaklaşık çeyrek yüzyıldır süren basın-yayın yoluyla muhalefetin meşrutî yönetim lehine karşıt-kamusallık yarattığı ancak bunun İstibdat’ı ortadan kaldırmaya yetmediğinin delili olan ordudan yardım isteği, kısa bir süre sonra sadece yardım etmek olarak gerçekleşmeyecek bizzat ordu bir fail olarak işe koyulacaktır.⁴⁵

⁴⁵İttihatçıların, 1908 Ayaklanması’yla, benimsediği değerler doğrultusunda arzuladığı toplumu gerçekleştirmeye girişmesi, II. Meşrutiyeti ilan ettirecek subayların orduya biçtiği yeni konumla da yakından ilgilidir. Şöyle ki, subaylar meşrutiyet bağlamı üzerinden kendilerini, tasavvur ettikleri toplumun kurucu rolüyle özdeşleştirmişler, bu özdeşleşme onların siyasal bir kimlik edinmelerine yol açmış, Makedonya Sorunu başta olmak üzere dış siyasi gelişmeler bu sürece hız vermiştir (Turfan, 2005: 175).

İttihatçı subayların önderlik ettiği bu muhalefete, II. Abdülhamit’in bürokratik makamlar ve devlet yönetimine dair kararlarında şahsi kontrolünden memnun olmayan, daha kurumsallaşmış ve katılımcı bir siyasi rejim talep

İttihatçı gazetelerde Abdülhamit'e karşı isyan çağrılarında, onun hafiyelerine karşı şiddete başvurmanın meşru olduğuna⁴⁶, hürriyet mücadelesi yapan cemiyetin bunu elde etmek için her araca başvuracağına⁴⁷ dair yazılarda özellikle 1896 yılının sonlarından itibaren belirli bir artış olduğu gözlemlenir. Yayın organlarındaki bu tür yazıların artışı, Cemiyet'in savunduğu anayasal parlamentarizmin toplumun hemen her kesimi tarafından anlaşıldığına ve desteklendiğine⁴⁸ olan inancın verdiği özgüven etkili olmuştur.⁴⁹

Sonuç

XIX. yüzyılın son çeyreği ile XX. yüzyılın başında devlet ve topluma dair her türlü içeriği kurmanın birisi iş başında, diğeri muhalefette iki adayı vardı; iktidarda olan Abdülhamit ve onun istibdat idaresini yıkmaya çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ydı. Her ikisi de kamuoyunun farkına vardığı için onu kazanmaya yönelik gayreti göstermişlerdir. Abdülhamit, iktidarını modern, nüfuz edici pratik, ritüel ve sembollerle otokrat monarşi lehine sağlamlaştırmaya çalışırken, muhalefette olan İTC ise, askerler, işçiler, alt ve orta derece memurlar gibi kamusal biçimleri ile basın yoluyla ilişki kurarak bu kamusal alanlardan istibdat aleyhine karşıt kamusal alan oluşturmak istemiştir.

İktidar olmanın bütün avantajlarını kullanan Abdülhamit'e karşı İTC elindeki tek güç olan basın yoluyla birbiriyle ilgisiz gibi gözükken işsizlik, yoksulluk,

---

eden çok sayıda genç Osmanlı bürokratu, memuru ve aydını katıldı. Bu katılıma, farklı siyasi ihtiras ve çıkarlar güden değişik katmandan insanlar, Müslüman köktenciler, İslamcı islahatçılar ve farklı etnik kökenden ateşli milliyetçiler ile henüz doğmuş işçi sendikaları, muhafazakâr zanaatkarlar ve esnaflar da eklenince (Akarlı, 2006: 63); 3 Temmuz 1908'de Resne'de Kolağası Niyazi Bey'in 200 kadar asker ve 200 kadar sivilde dağ çıkmasıyla başlayan ayaklanmalar sürecinin sonu olan 23 Temmuz 1908 Meşrutiyetin İlanı, bir halk hareketine dönüşmüş oldu (Kansu, 1995: 97, 153).

⁴⁶ "Hafiyelerin beyinlerine birer kurşun yerleştirmekten başka kusurları olmayan gençler" (Meşveret, Tevfik, 29 Recep 1315/24 Aralık 1897)

⁴⁷ "Biz istihşâl-i hak için her türlü vesait müracaat edeceğiz." (Osmanlı, "İhtar", 1 Kanunievvel 1899)

⁴⁸ "Bu köylü rençberden, manavdan, esnafdan, ilmiyeden, mülkiyeden, seyfiyeden, tıbbiyeden, bahriyeden, ağalardan, beylerden, paşalardan, yaverlerden, saray erkânından, mâbeyn takımından, hem de cümlesi münevver'ül-efkâr, mukayyet ihvânımızın adedi günden güne artıyor. Nisvan-ı İslâm'dan da cemiyetimize mensûb hemşirelerimiz vardır. Paris'te, İsviçre'de, Londra'da, Mısır ve Bulgaristan ve Kafkasya'da, Romanya'da kâffe-i bilad-ı Osmâniye'de şubeler teşekkül etti. Gazeteler, risâleler neşr ediliyor. İşte bunlar hep o tohumun semeresidir. Bu muvaffakiyetten dolayı birbirimizi tebrik edelim." (Meşveret, "Tohum ve Semereleri", 2 Ramazan 1313 / 16 Şubat 1896)

⁴⁹ Meşveret'in yayınlanmasının üzerinden bir yıl geçtikten sonra gazetenin yazı kurulunca yazılan bir yazıda bu inancın izleri görülür:

"Meşvereti te'his ettiğimiz zaman cem'iyetin ufak bir îâne-i nakdiyesinden başka sermayemiz yoktu. Şimdi Meşveret'in bankada parası, muntazam bir matbaası var. Gazetemiz dört sahife Türkçe, iki sahife Fransızca neşr olunacaktı. Türkçe Meşveret'in sekiz, bazı on iki sahife çıktığı olurdu. Fransızca ilâve dört sahifeye iblağ edildi. Ayrıca risâlelerde bastırıldı. Neşriyatımızda görülen bu terakki cem'iyetimizin az zamanda ne kadar kesb-i kuvvet ve tevessü ettiğini gösterir. Hükümet-i hâzırının zulm ve istibdâdından Osmânlıların canı yanmış ve mesleğimiz, lisânımız milletin ârzüsuna, hissiyyâtına uymamış olsa bu cebr ve tazyîke karşı Meşveret'i almağa ve okumağa kimses cesâret edemezdi. Hâlbûki kimi nakden, kalemin muâvenetlerinde bulunuyor, kimi matbaa huruf-u ihdâ' buyuruyor. Bir teşviktir gidiyor. Bu ashab-ı hayr ve himmetin cümlesine cem'iyetimiz nâmına teşekkür ederiz" (Meşveret, "Tebşir ve Teşekkür", 26 Zilhicce 1313/ 8 Haziran 1896).

eğitim, sağlık, ordu, bürokrasi, dış politik meseleler, kentsel altyapı gibi alanlarda Abdülhamit yönetimini, her kesimden okur-yazar Osmanlıların anlayabileceği sade bir dille eleştirmiştir. Bu eleştiri yukarıda sıralanan alanlara Osmanlı toplumunun önce muhalif bir gözle bakmasını ardından müdahil olmasının yolunu kısaltmış olduğu, 1908’de ilan edilecek II. Meşrutiyet’in sonrasında toplumun politik meselelere olan ilgisinin somut örnekleri olan onlarca dernek, cemiyet ve partiden anlaşılacaktır. Bir başka ifadeyle eleştirel söylem kültürünü Yeni Osmanlılardan devralan İTC, devlet ve toplumun temel ve anlaşılması zor hukuki, idari, ekonomik, askeri yahut diplomatik alanlarda Abdülhamit’in izlediği politikaları ifşa ederek, aleni kılarak, protesto ederek, çeşitli kamusal biçimlerinden kitlelere kadar uzanan bir yelpaze tarafından bizzat gündelik hayatın içinde konuşulan, hakkında yorum yapılan konular haline getirmek istemiştir. Bu çaba, siyaseti padişahın tekelinde olan teknik bir iş, uzmanlık isteyen bir uğraş olma halinden çıkararak toplumsal beklenti ve çıkarılardan oluşan menfaat-i umumiye lehine genişletmeyi de barındırmıştır. Bu uğurda İTC meşruti yönetim ile toplumsal çıkar ve beklenti eksenini özdeşleştirmekten kaçınmamış, Abdülhamit’in yönetimini menfaat-i şahsiye yönetimi olarak işaretleyerek buna karşı Osmanlı vatandaşlarını açık ya da üstü kapalı bir şekilde muhalefete, çatışmaya, isyana çağırmıştır.

İttihatçı basının hemen her konudaki aşırı politize olmuşluğu, her şeyi politik bir temel nedene yani Abdülhamit’in yetersizliğine, müstebid idaresine bağlanması, onun idaresinin Osmanlı toplumunun doğal gelişim çizgisinin dışına çıkardığı, toplumsal geri kalmışlık yahut devletin çözülüşü ile -istibdat gibi bir yönetim arasında ilişki ve bağlantıyı Osmanlı toplumuna gösterebilme amacıyla doğrudan ilgilidir. Ancak bu amaç daha büyük bir ana amaca yani her türden Osmanlının çeşitli çıkar, beklenti veya umutlarla kendi hayat standartlarını genişletmeye olanak verecek geleceğin inşası anlamında bir politik deneyim ufkunun doğmasına doğru evrilememiştir. Bu başarısızlıkta, Abdülhamit’i tahttan indirmek konusunda gösterilen tutkunun, Cemiyet’in benimsediği meşrutiyet, parlamento, hürriyet, ilerleme, birleşme gibi ilke, kurum ve düşüncelerin detaylandırılması konusunda gösterilmemiş olmasının payı büyüktür. Bu başarısızlığın bir başka nedeni de, Abdülhamit’in iktidarının yönetme (governing) ve idare etme (administration) prosedür ve tekniklerinin bizzat İTC tarafından tevarüs edilmesi olmuştur.

Kaynakça

- Ahmad, Feroz (1984), *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (Çev. Nuran Yavuz), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Ahmet Lütfi Efendi (1989), *Lütfi Tarihi*, Cilt II, TTK Yayınları, Ankara.
- Ahmet Mithat Efendi (2004), *Üss-i İnkılâp*, (Haz. Tahir Galip Seratlı) Cilt I, Selis Kitaplar, İstanbul.

- Ahmet Rıza (1988), *Ahmet Rıza Bey'in Anıları*, (Der. Bülent Demirbaş), İstanbul, Arba Yayınları, İstanbul.
- Ahmed Rıza, “Askerimizin Namus ve Haysiyeti”, *Meşveret*, 18 Şevval 1313/ 2 Nisan 1896
- Ahmed Rıza, “Mukaddime”, *Meşveret*, 1 Kânun-i Evvel 1895
- Akarlı, Engin Deniz (2006), “The Tangled Ends of an Empire: Ottoman Encounters with the West and Problems of Westernization—an Overview”, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Volume 26, Number 3, Duke University Press, NC, s.353-366
- Akşin, Sina (2009), *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, V. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Altınay, Ahmet Refik (2008), *İnkılâb-ı Azîm*, (Haz. H. Türk-A. Özbek), Salkım Söğüt Yayınları, Erzurum.
- Birinci, Ali (1990), *Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Bayraktaroglu, Sena (1995), *Development Of Railways in The Ottoman Empire and Turkey*, Boğaziçi Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Benjamin, Walter (1992), *Pasajlar*, (Çev. Ahmet Cemal), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Can, Bülent B. (2010), *Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Deringil, Selim (2002), *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Deringil, Selim (2007), *Simgeden Millete: II. Abdülhamit'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Emil, Birol (1979), *Mizancı Murad Bey Hayatı ve Eserleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Ergut, Ferdan (2007), “Tarihsel Bilginin Özgüllükleri: Zaman ve Patıkaya Bağımlılık”, *Praksis*, Ankara, Sayı 17, s.159-171
- Erkmen, Alev (2010), *Geç Osmanlı Dünyasında Mimarlık ve Hafıza: Arşiv, Jübile, Abide*, Akın Nalça Kitapları, İstanbul.
- Günaydın, Ayşegül Utku (2007), “Tanzimat Romanında Kamusal Alanın Görünümü”, *Pasaj Edebiyat Eleştirisi Dergisi*, Ankara, No:6, s. 141-166.
- Habermas, Jürgen (2003), *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, (Çev.Tanıl Bora- Mithat Sancar), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Hanioğlu, M. Şükrü (1989), *Osmanlı İttihadve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, Cilt I, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Hansen, Miriam (2010), “Yirmi Yılın Ardından Negt ve Kluge'nin ‘Kamusal Alan ve Tecrübe’si: Değişken Karışımlar ve Genişletilmiş Alanlar” (Çev. Meral Özbek), *Kamusal Alan*, II. Baskı, Hil Yayın. İstanbul, s.141-177

- Hasan Amca (1989), *Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü 1908-1918*, II. Baskı, Arba Yayınları, İstanbul.
- Hobsbawm, Eric (1999), *İmparatorluk Çağı*, (Çev. Bahadır Sina Şenel), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara.
- Hobsbawm, E. ve Ranger, T. (2006), *Geleneğin İcadı*, (Çev. Mehmet Murat Şahin), Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Işın, Ekrem (1994), “Kahvehaneler” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, s.386-392
- İslamoğlu-İnan,Huri (2004), *The Ottoman Empire and the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge
- Kalaycıoğlu, Ersin- Sarıbay, Ali Yaşar (1999); “Tanzimat: Modernleşme Arayışı ve Politik Değişme”, *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, (Der. Ersin Kalaycıoğlu- Ali Yaşar Sarıbay), Alfa Basın Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Kansu, Aykut (1995), *1908 Devrimi*, (Çev. Ayda Erbal), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kaplan, Mehmet – Enginün, İnci – Emil, Birol (1974), *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839-1865*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fak. Yay. No: 1874, İstanbul.
- Karay, Refik Halit (2010), *Üç Nesil Üç Hayat*. İnkılab Kitabevi, İstanbul
- Karakışla, Yavuz Selim (1998), “Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sine İşçiler*, (Der. D. Quataert- E.J. Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kazgan, Gülten (2002), *Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Keyder, Çağlar (1995), *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Kırlı, Cengiz (1999/2000), “Kahvehaneler ve Hafiyeler: 19.Yüzyıl Ortalarında Osmanlı’da Sosyal Kontrol” *Toplum ve Bilim* Sayı 83, s. 58-79
- Kırlı, Cengiz (2009), *Sultan ve Kamuoyu*, İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Krause, Monika (2006), “The Production of Counter-Publics and the Counter- Publics of Production: An Interview with Oskar Negt, *European of Social Theory* 9/1: 119-128
- Koloğlu, Orhan (1981), *Takvim-i Vekayi: Türk Basınında 150. Yıl, 1831-1981*, Çağdaş Gazeteciler Cemiyeti Yayını, Ankara.
- Mardin, Şerif (1993), *Türkiye’de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Şerif (1994), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, IV. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Şerif (1996), *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çev. Mümtazer Türköne – Fahri Unan - İrfan Erdoğan), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, D:1, i.s:2, i:8 11 Teşrinisâni 1325/24 Ekim 1909, C.1, s.62.
- Meşveret*, “Cemiyetler, Yaftalar”, 15 Recep 1313/ 1 Ocak 1896
- Meşveret*, “Havadis-i Siyasiye”, 1 Şevval 1313/16 Mart 1896

- Meşveret*, “Kodesden”, 27 Rebiyülahir 1314/ 5 Ekim 1896
- Meşveret*, “İcmal-i Ahval” 12 Safer 1313/ 4 Ağustos 1895.
- Meşveret*, “İcmal-i Ahval” 27 Safer 1313/ 19 Ağustos 1895.
- Meşveret*, “Yemen ve Arnavutluk” 15 Zilhicce 1315/ 7 Mayıs 1898.
- Meşveret*, “İcmâl-i Ahvâl”, 27 Rebiyülahir 1314/ 5 Eylül 1896
- Meşveret*, “Pâdişahların Saraya Kapanıp Yanındaki Adamlarından Başka Kimsenin” Sözüne İtimad Etmemelerinin Neticesi”, 13 Cemaziyelahir 1313/ 1 Aralık 1895.
- Meşveret*, “Vilayetimizin Ahvalı”, 15 Recep 1313/ 1 Ocak 1896.
- Meşveret*, “Hafiyeler”, 2 Ramazan 1313/ 16 Şubat 1896.
- Meşveret*, “Vatanı Sevenlere, Tehlikeden Kurtarmak İsteyenlere Bir İhtar!”, 17 Ramazan 1313/ 2 Mart 1896
- Meşveret*, “Bıçak Kemiğe Dayandı”, 2 Ramazan 1313/ 16 Şubat 1896.
- Meşveret*, “Havadis-i Siyasiye” 1 Şevval 1313/ 16 Mart 1896.
- Meşveret*, “Girit Hakkındaki Telgraflar”, 10 Zilhicce 1312/ 4 Haziran 1895.
- Meşveret*, “Selanik'ten”, 12 Muharrem 1313/ 5 Temmuz 1895.
- Meşveret*, “Hükümsizlik” 12 Rebiyülevvel 1314/ 21 Ağustos 1896.
- Meşveret*, “Tevfikat”, 29 Receb 1315/24 Aralık 1897
- Meşveret*, “Tohum ve Semereleri”, 2 Ramazan 1313/ 16 Şubat 1896
- Meşveret*, “Tebşir ve Teşekkür”, 26 Zilhicce 1313/ 8 Haziran 1896
- Mizan*, Kasıt mı Yoksa acz mi? “,22 Zilhicce 1313/ 4 Haziran 1896.
- Mizan*, “Makasid-ı Vatan-perveranenin Hadd-i Gayesi Selamet-i Devlet Olmalıdır”, 8 Şaban 1313/ 24 Ocak 1896.
- Mizan*, “İzhâr-ı Hakikat”, 4 Şevval 1314/ 8 Mart 1897.*Mizan*, “Komedyâ Başladı”, 13 Ramazan 1313/ 27 Şubat 1896.
- Mizancı Murad, “Azizim Rıza Bey”, *Meşveret*, No:3, 15 Recep 1313/1 Ocak 1896
- Namık Kemal; vd. “Başlıksız”, *İbret*, No.1, 7 Rebiyülahir 1289/14 Haziran 1872
- Namık Kemal, “İstikbal”, *İbret*, No:1, 7 Rebiyülahir 1289/14 Haziran 1872
- Namık Kemal, “Ve şâvir-hum fil'l-emr”, *Hürriyet*, 20 Temmuz 1868
- Nazım, “İstibdad Hizmete Mâni Olur mu?”, *Meşveret*, 15 Recep 1313/ 1 Ocak 1896.
- Negt, Oskar – Kluge, Alexander (2010), “Kamusal Alan ve Tecrübeye Giriş” (Çev. Meral Özbek), *Kamusal Alan*, II. Baskı, Hil Yayın, İstanbul, s.133-139
- Negt, Oskar – Kluge, Alexander (1993), *Public Sphere and Experience: Toward an Analysis of the Bourgeois and Proleterian Public Sphere*, (Çev. Peter Labanyi, Jamie Owen Daniel ve Assenka Oksiloff) University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Ortaylı, İlber (2000), *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara.
- Osmanlı*, “Balıkesir'den Mektub”, 15 Mart 1898/ 27 Mart 1898.

- Osmanlı*, “Mukâtib: İstanbul’dan”, 15 Eylül 1317/28 Eylül 1901.
- Osmanlı*, “Havadis”, 15 Kanunievvel 1317/18 Aralık 1901.
- Osmanlı*, “Mekâtib: Basra’dan”, 15 Eylül 1318/ 28 Eylül 1902.
- Osmanlı*, “Adana’dan Gelen Bir Mektubun İcmal-i Münderacatı” 1 Mart 1315/ 13 Mart 1899.*Osmanlı*, “Bağdat’tan Mektub”, 15 Ağustos 1316/28 Ağustos 1900.
- Osmanlı*, “Bağdat’tan Mektub. 15 Kanunievvel 1316/28 Aralık 1900.
- Osmanlı*, “Merhum Müşir Şakir Paşa Hazretlerinin Hatıratından”, 1 Mart 1316/14 Mart 1900.
- Osmanlı*, “Mukâtib: Bosna’dan”, 1 Haziran 1314/13 Haziran 1898.
- Osmanlı*, “İstilam-ı Şeri”, 15 Ağustos 1316/28 Ağustos 1900.
- Osmanlı*, “Serhat Boyundan Mektub”, 1 Kanunîsâni 1315/13 Ocak 1900
- Osmanlı*, “Yine Balkan Mesaili”, 1 Ağustos 1317/ 14 Ağustos 1901.
- Osmanlı*, “Selanik’den”, 1 Ağustos 1317/14 Ağustos 1901.
- Osmanlı*, “Makedonya Meselesi”, 1 Kanunîsâni 1317/14 Ocak 1904.
- Osmanlı*, “Makedonya Ahvali”, 1 Mayıs 1317/14 Mayıs 1901.
- Osmanlı*, “Makedonya ve Balkanlarda”, 1 Mart 1317/14 Mart 1901.
- Osmanlı*, “Yine Yemen”, 1 Teşrinievvel 1314/ 13 Ekim 1898.
- Osmanlı*, “Belediyelerimiz”, 1 Kanunîsâni 1319/14 Ocak 1904.
- Osmanlı*, “İdare-i Mahsusa”, 1 Teşrinîsâni 1319/14 Kasım 1903.
- Osmanlı*, “Mukâtib: Rumelinden”, 1 Ağustos 1314/13 Ağustos 1898.
- Osmanlı*, “Sultan Abdülhamit Han”, 1 Şubat 1316/ 14 Şubat 1901.
- Osmanlı*, “Devlet-i Aliye’nin Kuvvet ve Zaafı”, 15 Şubat 1319/28 Şubat 1904.
- Osmanlı*, “Mukâtib: İskenderiye’den”, 1 Teşrinîsâni 1317/14 Kasım 1901.
- Osmanlı*, “Mekâtib: Yıldız’dan “, 15 Mayıs 1315/ 27 Mayıs 1899.
- Osmanlı*, “Bu Yıldız Rezil Olmaya Teşnedir”, 1 Teşrinievvel 1 1305/ 13 Ekim 1896/ 13 Ekim 1896
- Osmanlı*, “İhtar”, 1 Kanunievvel 1899.
- Özbek, Meral (2010), Kamusal Alan Kültür ve Tecrübe, *Kamusal Alan*, (Ed. Meral Özbek) II. Baskı, Hil Yayın. İstanbul, s.443-499
- Öztürk, Serdar (2005), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kamusal Alanın Dinamikleri” *İletişim*, Gazi Üniversitesi İletişim Fak. Yayını No:21, s.95-125
- Öztürk, Serdar (2010), *Osmanlı’da İletişimin Diyalektiği*, Phoenix Yayınevi, Ankara
- Quataert, Donald (1987), *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş(1881-1908)*,(Çev. Sabri Tekay) Yurt Yayınları, Ankara.
- Quataert, Donald (2002), *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (Çev. Ayşe Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Pamuk, Şevket (1984), *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913*, Yurt Yayınları, Ankara.

- Şahabettin, Cenap (1994), *İstanbul'da bir Ramazan (Ramazan Hasbihalleri)*, (haz. Abdullah Uçman), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Şişmanov, Dimitry (1978), *Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareketi*, Belge Yayınları, İstanbul.
- Şura-yı Ümmet, "Ermeni Kongresi", 20 Ağustos 1318/ 2 Eylül 1902.
- Şura-yı Ümmet, "Rumeli Elden Gidiyor", 9 Mayıs 1318/22 Mayıs 1902.
- Şura-yı Ümmet, "İsim Meselesi" 1 Mayıs 1903
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (2001), *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul.
- Tunalı Hilmi (1313), *Vatan Tehlikede*, Paris
- Tunaya, Tarık Zafer (2000), *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, C.3, II. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, Tarık Zafer (2004), *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Turfan, M. Naim (2005), *Jön Türklerin Yükselişi*, (Çev. Mehmet Moralı) Alkım Kitabevi, İstanbul.
- Uslu, Mehmet Fatih (2008), "19. Yüzyıl Osmanlısında Tarihsel Dram ve Kamusal Alan", *Kritik Edebiyat Eleştiri Dergisi*, İstanbul, Güz, S. 2. s.291-305
- Ünüvar, Kerem (1998/1999), "Osmanlı'da Bir Kamusal Mekan: Kahvehaneler" *Doğu-Batı*, Ankara, Sayı 5, s. 205-217
- Yerasimos, Stefanos (2001), *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye: Tanzimat'tan I. Dünya Savaşı'na*, (Çev. Babür Kuzucu), C. II, İstanbul.
- Yeşilkaya, Neşe (1996), "Askeri Talimlerden, Gezintiye Beyazıt Meydanı'nda Kamusal Alanın Dönüşümü", *Kebikeç*, Ankara, No:22, s. 25-50.